

Adam Smith

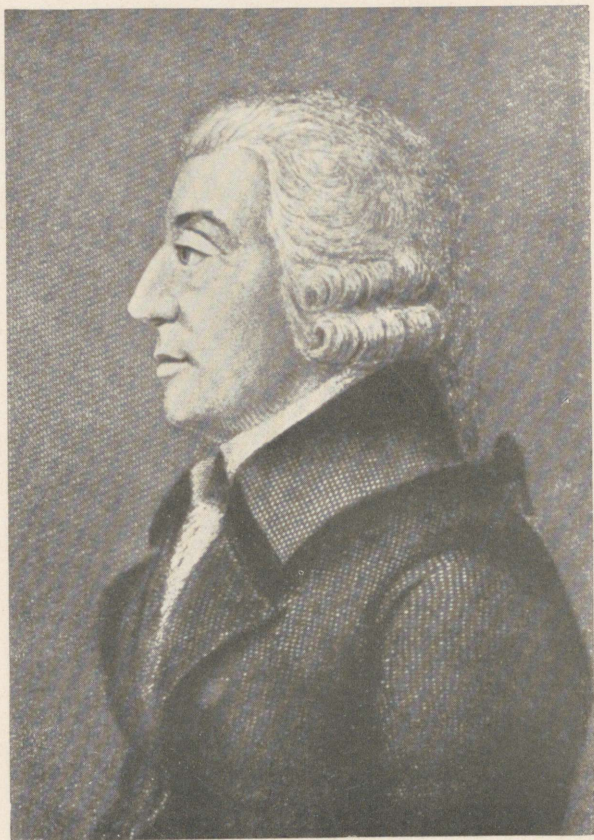

SUURMEESTE ELULOOD Nr. 42
EESTI KIRJANDUSE SELTSI
BIOGRAAFILINE SEERIA
ILMUB 6 NUMBRIT AASTAS
TARTU, 15. VEEBRUARIL 1938. Nr. 1

ADAM SMITH

ADAM SMITH

MAX LAOSSON

ADAM SMITH

2071

87/65

EESTI KIRJANDUSE SELTS
TARTU, 1938

TEGEV JA VASTUTAV TOIMETAJA DANIEL PALGI
TOIMETUSE ADDRESS: EESTI KIRJANDUSE SELTS, TARTU

5839

A-8451

G. Roht'i trükk, Tartus 1938.

I.

Tagapõhja ja lähtekohti.

„Ühe rahva iga-aastane töö on see alus, mis teda varustab kõigi eluvajaduste ja -mugavustega, mis ta aasta jooksul tarbib ja mis seisnevad alati kas selle töö vahendituis tooteis või selles, mis nende toodete vastu teistelt rahvastelt saadakse“ — selle lausega algab Adam Smith'i peatöö „*An Inquiry into the Nature and Causes of the Wealth of Nations*“ (Uurimus rahvaste rikkuse loomusest ja põhjustest). Mainitud töö, tavaliselt nimetatud lühidalt „Rahvaste rikkus“, on poolteise sajandi kestes olnud vabamajanduslaste piiblik ja on ühtlasi tõstnud Smithi esikohale klassikalise poliitilise ökonoomia rajajate hulgas.

„Rahvaste rikkus“ algab töö tähtsuse toonitamisega majanduslikkude hüviste ja väärtuste tootmises. Kogu uurimus on olemuselt selle põhiväite ulatuslikuks esitluseks, tõestuseks ja rakenduseks.

Tänapäeva inimesele ei sisalda eeltoodud tsitaat värskeid tõdesid. Töö tähtsus ühiskondliku elu, kultuuri ja majanduslikkude hüviste alusena on tõstetud laiade rahvahulkade teadusse eriti teadusliku sotsialismi poolt. Töö tähtsuse tunnetamine on suurendanud rahvahul-

kade iseteadvust ja on seega saanud isegi poliitiliseks teguriks. Ent aastal 1776, kui ilmus „Rahvaste rikkus“, oli tema algtees küllaltki uudne. Kaupade vahetus oli aastatuhandeid ebateadlikult toimunud väärtuse põhjal, mille oli määranud töö. Teadlikult aga ei suutnud seda tõsiasja, et väärtuste ja varade võrdlemise aluseks on neisse mahutatud töö, taibata ka suured mõtlejad nagu Aristoteles. Tollal ei eksisteerinud isegi väärtusemõistet. Keskaja filosoof Thomas Aquino'st kirjutas küll XIII sajandil, et hinna määrab töö ja kulutuste hulk, aga et see oli vastuolus valitsevate kihtide huvidega ja aja üldise meelsusega, siis ei jõudnud see tunnetus kaugemale üksikute filosoofide teadvusest. Kuni XVIII sajandini ei peetud rikkuse allikaks mitte tööd, vaid tootmisvahendeid; töölisi kalduti samastama vaestega, kes elasid rikaste varanduse kulul. Inglismaal nimetati töölisi *the labouring poor* — töötavad vaesed.

Poliitilis-administratiivne võim oli kogu keskaja olnud aadli ja vaimulikkude käes, s. t. ühiskondlikkude kihtide käes, kes suhteliselt asusid kõige kaugemal otsekohestest huviste tootmise protsessist ja tööst enesest. Selle kihi huvidele vastas katoliiklik eetika, mis maiste varade „ahnitsemist“ tembeldas patuks ja ülistas Jumala meelepärasemana varanduste hülgamist. Kristliku pattulangemise loo abil, mille järgi palgehigis töö oli karistuseks patu eest, tehti vahet ühelt poolt mittetöötavate kihtide, vaimulikkude ja aadli ja teiselt poolt töötavate kihtide vahel. Mainitud loo abil alavääristati viimaseid kõlbeliselt, lastes neil näida patusematena kui esimesil. XVIII sajandil aga võis töö suhtes avalduda selgejooneliselt erinev hinnang, mis va-

rem oleks kergesti võinud viia tuleriidale. Seda võimaldasid ja tingisid teised ühiskondlikud eeldused.

Ajalooliseks tagapõhjaks olid uutele hinnanguile suured muutused Lääne-Euroopa majanduslikus ja ühiskondlikus elus, mis XVIII sajandi lõpul saavutasid mandril haripunkti Suures Prantsuse revolutsioonis ja Inglismaal suures tööstuslikus revolutsioonis. Need revolutsioonid tähistavad kapitalistliku tootmissüsteemi võitu majanduses ja poliitilise võimu siirdumist kodanluse kätte. Ent juba sajandeid enne seda, alates XIV ja XV sajandist, toimus pidev võitlus feodaalsest keskajast säilinud eluvormide ja uute progressiivsete tendentside vahel. See võitlus ei toimunud mitte ainult majanduslikul ja poliitilisel, vaid ka usulisel, filosoofilisel ja ideoloogilisel pinnal. Keskaegsete ühiskonna- ja tootmisvormide taandumist, seniste organisatsioonide, tsunftide, gildide ja teiste feodaalsüsteemi osiste laostumist aitasid kiirendada uued teooriad, õpetused ja filosoofia süsteemid, mida kasutas relvadena teorõõmus, edasirühkiv kodanlus. Viimane taotles hajutada metafüüsilist aupaistet kiriku ja Jumala, õiguse ja riigivõimu ümbert. Kehtivale positiivsele religioonile seati vastu loodusreligioon, naturaalteoloogia; traditsioonilisele positiivsele õigusele ja riigivõimule loodusõigus, indiviidi loomulik õigus ja vabadus. Kõlblust püüti lahutada usust — religioossele eetikale seati vastu filosoofiline eetika.

Eesõigustega kaitstud ja soomustatud tsunftikäsitööle oli vajalik kasu kindlustatud ka ilma erilise hoole, kokkuhoidlikkuse ja arvestuseta. Majandusliku tegevuse aeglane tempo, pühade

suur arv, sinised esmaspäevad, tehniliste uuen-
duste ignoreerimine olid kooskõlas kiriku poolt
jõustatud moraaliga, mis mõistis hukka ostjate
värbimist odavama ja parema kaubaga ja reklaa-
miga. Teist laadi on uus kodanlik meelsus, mis
käitise rajab erinevale alusele: ausse tõusid hool-
sus, väljaminekute piiramine, raha ja aja sääst-
mine, „ökonoomiline meel“. Vanade feodaal-
härraste tarbimiskire asendab kodanluse mõõtu-
andva osa juures kogumiskirg. Kõlbelise selja-
toe ja usulise pühitsuse leiab uus vaim protes-
tantlikus eetikas puritanismi kutsetöö-idees.
Kui katoliiklus oli majandust, eriti kaubitsemist,
vaadelnud paratamatu pahena selles peituva sees-
mise liikuvuse tõttu, mis ähvardas häirida ole-
vat jõudude tasakaalu, siis vaatles askeetlik
protestantism, vastavalt oma kandjate huvidele,
rikkuste taotlemist ja kogumist, kutsetöö üles-
annete sooritamist mitte ainult lubatuna, vaid
iseegi voorusena. Kutsetööd tõlgitsetakse nüüd
juba usulise kohustusena, Jumala käsu täitmi-
sena ja ärikasumit Jumala tunnustusena. Kui
Jumal näitavat tee, millel kahjuta oma hingele
võivad enam teenida kui endisel kombel, siis ole-
vat sellest võimalusest mitte-kinnihaaramine
Jumala andide hülgamine. Seejuures mõisteti
hukka luksus, pillamine ja liigne tarbimine, mis
kapitali tekkimist pidurdas. Majanduslikku ise-
seisvumist saatis vastavate ringide kasvav ise-
teadvus — töö tähtsuse tunnetamise tõttu kahanes
aadli autoriteet. Adam Smith toonitab, et aadlist,
sugupuu vanadusest ja päritud teenetest tuletat-
ud isiklikud eesõigused põhjenevad väljamõel-
distel ja et „kõik perekonnad on ühevanused ja
vürstil ei saa olla rohkem esivanemaid kui ker-
jusel.“ Iseteadliku isiku vabanemispüüdu vai-

mulikkude eestkostmise alt kajastab reformaa-
torite Lutheri, Calvini ja Zwingli ühine taotlus
taas elustada ürgkristlikku kogudusevormi.

Adam Smithi töö- ja konkurentsii-
deede võit eeldasid põhjalikke teoreetilisi-
ideoloogilisi eeltöid, filosoofilist lammutus- ja
ülesehitustööd. Keskaegset mõtteilma oli võimsa
kuplina katnud, kaitsnud, hõlmanud ja sidunud
jumala-mõiste. Selle mõiste üheks peamiseks
ülesandeks oli oleva ühiskonnastruktuuri kaitse
ja säilitamine. Usu selline ühiskondlikult kon-
servatiivne toime põhjustas võimulerühkiva pro-
gressiivse kodanluse poolt järjest suureneva rün-
naku senisele usundile. See rünnak algas refor-
matsiooniga ja tõusis kõrgpunkti XVIII sajandi
materialistide töödes ja mõistuse-jumaluse püs-
titamise katses Suure Prantsuse revolutsiooni
ajal. Filosoof H o b b e s (1588—1679) nimetas
usundiks valitseja poolt lubatud arvamusi näge-
matute jõudude suhtes ja ebausuks mittelubatud
arvamusi. Smithi sõber D. H u m e (1711—1776)
eitas täiesti hinge olemasolu kristluse mõttes ja
toonitas religiooni halba mõju kõlbelisele ja ko-
danlikule elule: seda tõendavat ajalooline
kogemus. Filosoofide kaaluv enamus Jumal-
lat siiski ei hüljanud — see mõiste säilitati.
Jumalat tõlgitseti kui loojat, kes kord on loo-
nud maailma ühes loodusseadustega, andes
algtõuke, ja hiljem käib maailm juba mehaa-
niliselt oma rada, tema käiku ei saa muuta
— see on haaratav matemaatilistesse valemitesse.
Loomulik ehk loodususund eitas üleloomulikku,
mis positiivse usundi järgi võib maailma käiku
häirida või muuta.

Jumalamõistega oli põimunud teleoloogi-
line printsiip. Selle printsiibi järgi oli maailma,

ühiskonna ja inimese ülesandeks ning olemuseks liikuda Jumala poolt seatud lõppeesmärkide suunas. Mainitud printsiibi teaduse ja ühiskonna arengut pidurdav kammitis lõdvenes koos Jumala autoriteedi vähenemisega, isendi iseseisvumisega, teaduse arenguga, uue moraali levimisega. Deduktiivse meetodi, usudogmade, teleoloogilise lõppeesmärgi — *causa finalis*'e — arvel ja kõrval võitis eluõiguse induktiivne meetod, kogemus, analüüs, põhjuslikkus — *causa efficiens*. Füüsik Gassendi (1592—1655) istutas antiikse aatomiteõpetuse uuesti teadusesse. Filosoof Bacon (1561—1628) nõudis süstemaatilist vaatlust, ettevaatlikku siirdumist neilt vaatlustelt üldistele lausetele, vaatluste rikastamist ja parandamist katse abil. Sama inglane pilkas skolastilist teooriat lõppeesmärkidest: teleoloogia olla nagu Jumalale pühendatud neitsi, kes ei saa sünnitada. Descartes (1596—1650) taotles filosoofiast täiesti kõrvaldada teleoloogilist lõppeesmärki, toonitades, et *causa finalis*, kogu see põhjuste liik, mis asetseb lõpus, ei seleta ühelgi alal midagi.

„Kõik küsimused, mida uurin, pean jagama nii paljudesse osadesse kui võimalik ja kui see vajalik nende paremaks lahendamiseks“ — see on üks Descartes'i meetodi kuulsast neljast lausest. Toodud lause kajastab hästi seda meelsust, seda individualiseerumise, lahkamise, analüüsi, atomiseerimise ja pihustamise vaimu, mis ilmnes juba hilisel keskajal ja valitses täiesti seda sajandit, millal elas Adam Smith, s. o. XVIII-ndat. Juba XVII sajandil oli mõtlejate juures kujunenud valitsevaks kombeks üksiku asetamine enne üldist, kõnelemine jõududest, mitte eesmärkidest, seadustest, mitte ideedest. Maailma, ühiskonda

ja inimest eelistati mõista ja kujutleda rohkem mehhanismina kui organismina. Ajastu mõõtuandev teadusemees ja filosoof Leibniz (1646—1716) kujutas kõike olevat üksteisest täiesti isoleeritud monaadide kogumina, mille omavahe- lised suhted olid korraldatud mingi ettemääratud harmooniaga. Atomiseerivad, indiviidi tähtsust toonitavad tendentsid ei ilmnenud mitte ainult Lutheri juures, kui ta ühisele jumalateenistusele kirikus seadis kõrvale palve isiklikus kambrikeses, toonitades seega vahetut individuaalset kontakti Jumalaga, vaid seesama uus vaim oli avalduda püüdnud juba keskaja teise poole filosoofias — nominalistide- ja realistidevahelises tülis, kus nominalistid omistasid üksiknähtus- tele enam või vähem teravasti esikoha üldise suhtes.

Indiviid nihkus esikohale ka riigi- ja ühis- konnafilosoofias. Poliitilise ja sotsiaalse indi- vidualismi isaks sai J o h n L o c k e (1632—1704) oma õpetusega isiku puutumatumest põhiõigus- test ja nõrga riigivõimu nõudega. Locke'i arva- tes inimesed elasid alguses täielikus võrdsuses ja vabaduses — kodanlik ühiskond ja riik tekkisid hiljem vabaduse ja eraomandi säilitamiseks ning kaitseks. Paljud tolle aja tähtsamad filosoofid lasevad riigil tekkida isikute vaba kokkuleppe, sotsiaalse lepingu teel ja peamiselt eraomandi kaitseks. Eraomandiinstituut kuulus loodus- õigusse. Loodusõiguseks nimetati tavaliselt ini- mesele kuuluvaid õigusi, näit. omandi-, elu- ja vabaduseõigust. See olla mõistusega kooskõlas. Toonitati loodusõiguse, loodususundi ja loomu-liku kõlbluse ajalisel ja ruumilisel kõikehaa- ravat kehtivust ja tembeldati vigaseks, ebakõlbe- liseks ja kuritegelikuks iga muu õigus, mis oli

vastuolus ratsionaalselt konstrueeritud loodusõigusega. Selline mõttekäik oli tugevaks teoreetiliseks relvaks feodaalsete võimude vastases võitluses ja traditsioonide õõnestamises. Nii toonitati ühest küljest küll indiviidi ja kogemust, ent teisest küljest tõlgendati kogemust ja üksikasju deduktiivselt.

Ebaajalooline matemaatika ja mehaanika meetodiga sarnanev ratsionalistlik-deduktiivne meetod leidis rakendamist ka üksikisiku suhtes. Hobbes, kelle õpetus õigusest, kõlblusest ja riigist oli lihtsalt sotsiaalne atomistika, katsus füüsilist ja psüühilist organismi seletada aatomite liikumisega. Pole juhuslik, et kõigist loodusteadusist just mehaanika tollal tegi suurimaid edusamme. Nagu ühiskonda kujutleti indiviidide mehaanilise kuhjusena, nii kujutasid Descartes ja teised mõtlejad ka hingeelu kujutluste, tungide ja kirgede mehaanikana. Sotsiaalseid tundmusi, mis väidetavasti olid ühiskonna tekkimise eeldusteks, peeti kaasasündinuks. Nii muutus moraal lihtsaks loodusseaduseks, kõlbelist maailmakorda samastati looduslikuga. Jumala käsk kõlbluse põhjendajana oli üleaarune: indiviidi olemus ise lõi kõlbluse. Julgemad teoreetikud, nagu Mandeville (1670—1733) toonitasid isegi kurjade kirgede kasulikkust ühiskonnale, kuigi senine kristlik eetika oli neid halastamatult hukka mõistnud ja pidurdanud. Mandeville'i järgi tuli kultuuri ürgeoseid otsida mitte mõistuses ja kõlbelises eluviisis, vaid kõlbeliselt inetus. Nagu uus feodalismi ründav kiht tunnistas oma mõtteviisi ja mõistuse mõistuseks *par excellence* ja nõudis sellele üldkehtivust, nii tunnistas ta oma jõutunde ja iseteadvuse kasvades oma huvid ja kired, mille eitamine oli või-

matu, kultuuri alusteks ja jõustas sellega need eetilisel. A. Smith heitis hiljem Mandeville'ile ette, et see teatud kirgi üldse kõlbeliselt inetuiks oli nimetanud.

XVII ja XVIII sajandil valitseb nii looduskuu vaimuteadusis sama vaim: ollakse veendunud mõistuse jõus tungida maailma sügavustesse, avastada looduseadusi. Matemaatilist meetodit peetakse tähtsaimaks tunnetuse allikaks: aatomid ja üksikisikud, neid siduv raskusjõud ja enesearmastus kujundavat maailma ja ühiskonna struktuuri. Mõtlemine otsib ja avastab kõikjal mehaanilist põhjuslikkust. Sellelt pinnalt võrsus ka noor rahvamajandusteadus: teoreetiline areng kulges religioosest individualismist poliitilise ja sotsiaalse kaudu majanduslikku individualismi. Descartes ja Bacon said ka poliitilises öökonoomias rakendatud meetodi isadeks. Locke oli loonud uue majanduskorra õiguslikud alused. Hobbes'i loodusõiguse eetilis-sotsiaalsed põhijooned said, Mandeville'i poolt täiendatult, poliitilise öökonoomia alusteks. Viimane ei saanud, arvesse võttes majanduslikku tegelikkust, kodanluse huvisid ja teoreetilisi eeldusi, olla muud kui isendlik: rahvamajandust tajuti üksteisest ripumatute, ainult tööjaotusega seotud konkureerivate erakäitiste mehaanilise summana.

Psühholoogia, eetika ja loodusfilosoofia õpetused olid näidanud inimese tungide kaalu ja kõlbelist väärtust ja eriti selgitanud varaahnitsemiskire tähtsust majandusele. Moodne eluvaade, mis oli võõrdunud kristlikest eluideaalest ja pöördumas majanduslik-tehnilise kultuuri poole, kajastus ka majandusteaduses. Majandusliku vabavõistluse õiguslikule vormile ei osatud ega saadudki olevate eelduste tõttu anda muud

psühholoogilis-eetilist sisu peale egoistliku erahuvi. Nii kujunes XVIII sajandil välja pilt „ökonoomilisest inimesest“ kui inimese normaaltüübist. Ökonoomiline inimene, *homo oeconomicus*, astub iseseisvalt majanduslikesse suhtesse teistega ja laseb end juhtida üksnes isikliku kasu püüdest, profiidimotiivist.

Esimeseks uue meelsuse põhjalikumaks väljendajaks majandusteaduses saigi A d a m S m i t h, rahvuselt šotlane ja riikkondsuselt inglane. Et anekdootide ihnuritüüp (kelles *homo oeconomicus* on viidud karikatuurini, kes majanduse ja raha kõrval unustab kõik muu) ja majandusteaduse esimene suurmees Smith kuuluvad ühte ning samasse šoti rahvusse — see on juhuslik ühtesattumus. Ent juhuslik pole selle majandusteoreetiku võrsumine Inglismaalt. See on tingitud Inglismaa majandusliku arengu etapist. Siin oli XVIII sajandiks majandus ja kapitalide kuhjumine edenenuid kaugemale kui mandrimais. Varakapitalismi ajastul harrastatud merkantilistlik majanduspoliitika oli Inglismaale kui mere-riigile tulemuselt soodsam kui teistele.

Merkantilistlik majanduspoliitika, lähtudes seisukohalt, et rikkam on see rahvas, kel on rohkem raha, taotles aktiivset väliskaubanduse bilanssi. Analoogiliselt faktiga, et erakaupmehe edukust näitab teenitud raha, arvati raha näitava ka rahvamajanduse edu. Selleks oli aga vajalik eksportkaupa tootva tööstuse loomine ja arendamine, väliskaubandus, tugev kaubalaevastik ja ka asumaad. Neid eesmärke taotlesidki riigid XVI, XVII ja XVIII sajandil. Seega oli merkantilistlik poliitika teatud määral majanduse edendajaks: loodi eesõigustatud tööstusi ja kaubanduskompaniisid, kõrvaldati sisetolle, ühtlus-

tati raha- ja kaalusüsteem, hoolitseti sadamate ja teede eest. Nii oli riik pidevas võitluses ja vastuolus keskaegsete-feodaalsete jõududega, tasalülitades neid suuremasse majandustervikusse: linnamajandus laienes rahvamajanduseks. Ent ühtlasi võttis riik üle ka keskaegsete linnade protektsionistlikud ülesanded. Nagu linn oli piiranud tööstussaaduste sissevedu, nii püüdis seda teha riik litsentside, kaitsetollide, sisseveokeeldude, kunstlikult teistele pealesunnitud kaubalepingute abil. Vastavalt takistati toorainete väljavedu. Eriti pidurdati teravilja väljavedu, sest odavam leib võimaldas odavaid palku, ja see oli tööstusele kasulik. Riik reguleeris tsunftide eeskujul ka toorainete ja tööstustoodangu hulka ja kvaliteeti, tööriistade ja tööliste arvu ja ka töötasu. Asumaades nähti tagamaid, mis olid vaid emamaa rikastamiseks ja toorainete lähtealadeks ega tohtinud asutada oma tööstust. Selline asumaade poliitika tekitas Inglismaa ja tema Ameerika-asumaade vahel sõja, mis lõppes viimaste lahkulöömisega.

Kirjeldatud merkantilistliku poliitika tõttu polnud XVI—XVIII sajandil tööstus- ja kaubanduskäitised vähem tardunud ja paindumatud kui keskajal. Konservatiivne tsunftivaim valitses majanduslikku meelsust ja võimeid. Tsunfti eesõigused takistasid endiselt käitiste laiendamist, uute kaubasortide turulelaskmist, tootmistehnika parandamist. Värskest tekkivat võistlusevaimu tõkestasid nii mitmesuguste tööstusharude monopoliseerimine riigi, eraisikute või seltside poolt kui ka riigi reguleeriv vahelesegamine tootmisse ja müümisse.

Inglismaal võib konstateerida kaitsetollide poliitikat juba XIV ja XV sajandil. Erilise hoole

all oli siin riidetööstus. Merkantilismi ühe veidrusena märgitakse 1666., 1678. ja 1680. aasta seadusi, milles keelati riidetööstuse huvides ja karistuse ähvardusel inimese matmine muis rõivais kui villaseis, samuti ka kirstu vooderdamine muu riidega. Riidetööstuse täiustamiseks püüti meelitada välismaalt kangruid: juba 1337. a. kindlustati välismaa kangrutele kuninga kaitse ja mitmesugused eesõigused. Neile tagati „hea õlu, hea praad, head voodid ja veel paremad voodikaaslannad“. Inglismaale kutsuti Madalmaade kella-seppi, Itaalia klaasipuhujaid, Flandria kangruid, Böömi mäetöölisi. Välismaalased löid siin seebi-, salpetri- ja purjeriidetööstuse jt. Kuna mannerriikides pidi riik rahaga varustama tööstust, siis oli Inglismaal olukord vastupidine: siia olid koondunud sellised kapitalid, et riik hädakorral sai abi erakapitalilt. Nende kapitalide koondajaks Inglismaale olid merkantilismi vägi-valdsed meetodid.

Merkantilistid ei pörganud tagasi vägivalla, sõja ega mereröövi ees. Kuna usuti, et rikkused sünnivad hüviste ringlemise sfääris, mitte tootmise sfääris, siis peeti ühe rikastumist võimalikuks vaid teise kehvimise tõttu. Suure massi ja asumaade vaesust vaadeldi kui paratamatut eeltingimust mingi rahva tõusmiseks kõrgemale kultuuritasemele. Inglismaa geograafiline asend võimaldas temale rühkida esikohale ülemerekaubanduses. Mererööv ja orjakauplemine panid aluse inglaste rahvuslikule rikkusele ja osalt ka traditsioonidele. Mererööviks asutatud aktsiaseltsid said eriti tähtsaks seetõttu, et sel teel saadud kasud võimaldasid inglastele India vallutamise ja ekspuaterimise. Thomas Mun noomib XVII sajandil pahelist ja pillajat inglise

rahvast, kes „laiskusest ja liiderlikkusest petab, lärmitseb, varastab, röövib, laiskleb, kerjab, nälgeb ja põhja läheb“. Selline meelsus näib XVII ja XVIII sajandil Inglismaal valitsenuvat väga laialt: H. Taine jutustab, et kõrgema seltskonna kombed sarnanesid tänavaröövlite ja lõbunaiste omadega, nii et oli raske määratella, kes keda käitumises matkib. On täiesti loomulik, et tolle aja lordid omavahel kisklesid orjakauplemise eesõiguste pärast.

Et orjakauplemine moodustab ühe iseloomulikuma sektori ühiskondlikust taustast, milles sündis, milles arenes ja mille vastu võitles Adam Smith, siis märgime sellest mõningaid üksikasju. Juba 1564. aastal korraldati suur ekspeditsioon Guineasse: pärismaalaste külad põletati ja purustati, elanikud orjastati ja viidi laevadele. Seda saavutist hinnati niivõrd kõrgelt, et kuningatar Elisabeth lõi rüütliks ekspeditsiooni juhi Hawkins'i, kelle lipulaev kandis nime „Jeesus“. Hawkins valis oma vapiks aheldatud neegri. Siitpeale võttis orjakauplemine hoogu. Cromwell müüs isegi võidetud iirlasi ja šotlasi asumaa-
desse orjadeks. Aastal 1663 sai Kuninglik Aafrika Kompanii litsentsi asumaa-
de varustamiseks neegerorjadega. Osanikkudeks oli kuninga perekonna liikmeid ja muude seas ka filosoof John Locke, peadirektoriks oli kuninga vend. 20-ne aasta kestel, 1680.—1700. a., vedasid inglased Aafrikast välja umb. 300 000 neegrit. Ühest vaidlusest neegrikaubitsemise kasulikumaks kujundamise üle Inglise parlamendis 1750. aastal selgub, et üksi Inglise kolooniatesse veeti aastas 46 000 neegrit. Senegambia kuberner 1776. a-st pärit väite järgi on eelnenud 50 aasta kestel inglased Aafrikast aastas välja vedanud keskmiselt

70 000 neegrit. Sama aja kestel visati laevadelt merre umbes veerand miljonit halbade veotingimuste tõttu surnud neegrit. Ent kasud olid tohutud ja orjakauplemise jubedused häirisid inglasi vähem kui hirm passiivse väliskaubanduse bilansi ees: orjade töö suhkrupilliroo-, kohvi- ja muudes istandustes oli vajalik odavate toorainete saamiseks. Veel 1774. aastal, kui Jamaika seadusandlik kogu tahtis pidurdada neegrite sissevedu avaliku julgeolu huvides, seletas Inglise valitsus, et see on vajalik rahvuslikuks hüveoluks. Niisamuti vastati ka 1776. aastal, s. t. aastal, millal ilmus Smithi „Rahvaste rikkus“, väidetega, mis vihjasid Jumala käskudele ja inimesõigustele. Tavallisem tolle aja argument oli, et orjastamine annab neegritele hingeõndsuse ja taevariigi, sest et tutvustab neid evangeeliumiga ja kristlusega.

Kuna inglastesse oli juurdunud veene, et Inglismaa jõukuse oluline osa põhjeneb orjakauplemisel, siis polnud viimane instituut kaotatav humaansete põhjenditega. Selle väärajaiks said praktilised kaalutlused ja nõuded, mis piirasid kogu merkantilistlikku poliitikat selle proteksionismi ja sõdadega. 150-ne aasta kestel (1640.—1790. aastani) oli Inglismaa 66 aastat pidanud sõdu — maailmakaubanduse monopoli ja rikkuste ahnitsemise pärast. Kuid seda poliitikat saatsid ka hukkamõistvad häälid. Aastal 1690 toonitas üks autor, et võõraste kaupade sisseveo keeld takistab sisemaal kaupade tootmist ja väljavedu just nii suures ulatuses, kui oleks vajalik sisseveo kinnimaksmiseks. 1691. a. kirjutas tollikomissar North: „Kogu maailm on mis puutub kaubandusse, nagu üks rahvus... Mingite seadustega ei saa kaubanduses hindu kindlaks määrata; nende tase reguleerub iseene-

sest. Kui aga sellised seadused siiski kehtima jäävad, siis pidurdab see kaubandust... Raha on kaup, millest võib valitseda küllus ja ka puudus, ja niiviisi, et see häirib.“ Ja Smithi sõber filosoof Hume deklareeris väljakutsuvalt: „Mina igatsen saksa, hispaania, itaalia ja isegi prantsuse kaubanduse tõusu... Mingi riik saab oma tööstust ja kaubandust vaevalt kaugele arendada, kui teda ümbritsevad riigid püsivad rumaluses, vaesuses ja barbaarsuses.“ Ta arvab ka, et hirm, nagu kaotaks mingi maa sisseveo ülekaalu tõttu vajaliku rahahulga, on mõttetu. Kui oletadagi, et Inglismaa kaotab äkitselt $\frac{4}{5}$ oma rahahulgast, siis langeb samavõrra töö ja kaupade hind. Milline rahvas saaks siis Inglismaaga maailmaturul võistelda?! Kõik rahvad ostaksid tema tooteid ja lühikese ajaga voolaks kogu raha tagasi. J. Tucker toonitas 1763. aastal: „Mida rikkam on teie naaber, seda rohkem saab ta teilt osta. Teie ei soovi tema rikkust? Tähendab, teie soovite omada poodi, ent ühtlasi soovite ka, et kõik teie ostjad oleksid kerjused. Jumal on loonud mitmesugused rahvad, et nad rahuldaksid üksteise tarbeid, mitte aga selleks, et nad lõikaksid üksteise kaelu.“ Kes vabakaubandust jutlustavat, see jutlustavat ristiisku.

Nii sai vabamajandus usulisegi pühitsuse. Hakati taipama, et rikkused ei teki hüviste ringlemis-, vaid tootmis-sfääris. Siit sammub edasi A. Smith.

II.

Lapsepõlv ja kooliaastad.

Adam Smith sündis Kirkcaldy's Šotimaal 5. juunil 1723. Tema isa advokaat Adam Smith, kes suri mõni kuu enne poja sündi, oli teeninud mitmel kõrgel kohal Šoti administratsioonis, oli muu seas olnud ka tollikontrolör. Ema Margaret oli suurmaaomaniku tütar. Kui meenutada, et tollal olid küll säilinud suurmaaomandi feodaalsed vormid, nende sisu Inglismaal siiski muutunud täiesti kapitalistlikuks, siis võib Smithi õigustatult nimetada kodanluse võsuks. Ema kaudu evis perekond tihedaid sidemeid ka sõjaväega: ema vend ja kolm vennapoega olid ohvitserid.

Adam oli ainuke laps. See tõsiasi soodustas ema ja poja hellitlevat teineteise kiindumist, mis kestis kuni ühe poole surmani. Kasvamise üksiku lapsena näib põhjustanuvat Adama kujunemist enesessepöördunud iseloomuks: ta oli hajameelne, armastas unistada ja enesega kõnelda. Mainitud iseloomujoone säilitas ta kogu elu. Adama noorusest on teada vähe üksikasju. On säilinud vaid ühe juhuse kirjeldus tema neljandast eluaastast: ta varastati nimelt mustlaste poolt, kuid mustlased tabati ühes kisendava lapsega õigeaegselt.

Varases nooruses oli Adam olnud nõrk ja haiglane laps. Hiljem tugevnes ta tervis ja kümneaastaselt pandi ta kodulinna kooli. Kirkcaldy oli pisilinn umbes 1500 elanikuga. See linnakene näib olnud Adama iseloomule parimini sobivaks paigaks. Adam oli hoolimata oma hajameelsusest hea vaatleja ja terav tähelepanija, ja

selline pisilinn on tihti soodsam iseloomude, saastuste ja arengu jälgimiseks ning vaatlemiseks kui üksluine küla või liiga kirev suurlinn. Kirkcaldy, kelle kodanike kaubandus ulatus Balti mereni, võis esmakordselt eostada mõtisklevat ja juurdlevat noorukit tööjaotuse väärtuse ideega oma naelatehase kaudu. Seiklusterikkad lood salakaubavedajatest, mida linnas kõikjal jutustati, võisid juhtida tähelepanu tollisüsteemi puudusile ja seega omajagu kaasa aidata selleks, et tollikontrolöri pojast sai hiljem tollisüsteemi ründaja. Koolis paistis Adam Smith silma oma lugemisjanuga ja hea mälu. 14-neaastaselt oli ta vanades keeltes ja matemaatikas teinud küllaldaselt edusamme, et 1737. aastal siirduda Glasgow' kolledžisse. Ühtlasi oli tal väljavaadet sealt saada stipendiumi Oxfordi ülikooli.

Glasgow's Smith õppis ladina ja kreeka keelt, matemaatikat ja moraalifilosoofiat väljapaistvate õpetajate juures, kelle nimed meelitasid Glasgow'sse õpilasi isegi kaugemalt. Ulatuslikumat ja kestvamat mõju avaldas neist õpetajaist Smithile filosoof Francis Hutcheson — „unustamatu Hutcheson“, nagu Smith ise tunnistab pool sajandit hiljem, enda valimise puhul rektoriks. Smithi kodus näib valitsenud edumeelne kodanlik vaim. Hutchesoni loengutes oli sama feodalismivastane meelsus leidnud filosoofilise kuju. Hutcheson tutvustas õpilasi usulise ja poliitilise vabaduse põhimõtetega ja poliitilise ökonomiaga. Oma vabameelsuse tõttu sattus Hutcheson konflikti presbüterliku kirikuga. Viimane ründas teda kahe ketserliku lause pärast, mida ta oli õpetanud auditooriumis, nimelt: kõlbluse suurimaks mõõdupuuks on teiste õnne taotlemine ja hea ning kurja tunnetamine on võima-

lik ka väljaspool Jumala tunnetamist. Vahejuhtum häiris teravasti kogu õpilaskonda ja see astus tegusasti välja Hutchesoni kaitseks. Nii tutvus Smith kolledžis esmakordselt sajandi suurte vastuolude ja probleemidega. Hutcheson õpetas heatahtlikust jumalast, kelle tahe ei avaldu mitte müstilistes ilmutustes, vaid inimsoo hüveolu taotlemises, „suurima hulga suurima õnne“ (selle populaarse lause autoriks ongi Hutcheson) silmaspidamises. See õpetus vastas täiesti loodusõigusele ja naturaalteoloogiale ning sai ka Smithi usutunnistuseks: Hutchesoni deistliku vabameelsuse säilitas Smith elu lõpuni.

Poliitilise ökonoomia alal oli Hutcheson vaba tollal raha suhtes ametlikult kehtivast merkantilistlikust väärteteooriast. Ta peab tööd rikkuse aluseks ja väärtuse mõõdupuuks ja ütleb igal isikul olevat loomulikku õigust kasutada oma võimeid oma soovi kohaselt, kuivõrd see ei kahjusta teisi isikuid. Sellest Hutchesoni klassis kuulnud õpetusest arendaski Smith hiljem oma vabamajanduse süsteemi. Smithi on nimetatud filosoof Hume'i ja füsiokraat Quesnay' õpilaseks, kuid rohkem eostas ja viljastas teda Hutcheson. Viimane oli nagu loodud sütitama noori: ta algupäraseid mõtteid, kaasakiskuvad loengud ja hiilgav kõneosavus ergutasid mõtlema ka kõige tui-mema. Ta oli esimene Glasgow's, kes loobus loengutel ladina keelest ja pöördus õpilaste poole nende emakeeles. See opositsioonilis-progressiivne filosoof mõjutas suunaandvalt Smithi mõtteilma.

1740. aastal määrati Smithile kolledži poolt stipendium õpingute jätkamiseks Oxfordi ülikoolis. Glasgow' õpingute lõppu kroonis ka Smithi esimene kirjanduslik edu ja kaudne tut-

vus Hume'iga. Smith oli kirjutanud artikli ühe äsjailmunud Hume'i raamatu üle — arvatavasti Hutchesoni ülesandel, kes tundes Smithi väärtust püüdis teda viia kontakti Hume'iga. Artikkel, ilmunud ühes ajakirjas, äratas Hume'i tähelepanu ja ta saatis oma raamatu Smithile kingituseks.

Oxfordis immatrikuleerus Smith Balliolkolledžisse juulis 1740. Ta õppis siin 1746. a. augustini. Oxfordi ülikool oli Glasgow' vastand nii maailmavaateliselt kui ka teaduslikult tõhususelt. Paar aastat enne Smithi oli sealt 3 üliõpilast välja heidetud deismi pärast: kogu moodne rationalistlik filosoofia oli keelu all. Smith tabati siin kord lugemast Hume'i uurimust inimese loomuse üle, vist sedasama eksemplari, mille ta sai kingituseks Hutchesoni kaasabil. Smith sai valju noomituse ja raamat konfiskeeriti. Kuulus Oxfordi ülikool oli XVIII sajandil silmapaistev madala teadusliku taseme ja lõdva tööpinge poolest. Ta oli kiriklik-feodaalsete ringkondade kants Inglismaal. Sellisena pidi ta paratamatult ignoreerima moodsat loodusfilosoofiat ja loodusteadust, mille mõju lammutas traditsioone. Nii ilmnes ülikooli ja professorite käitumises teatud passiivne vastupanu teadusele. XVIII sajandi algul leidis üks külastaja: Oxfordi õppejõud olevat samasugused vähikud uuemas filosoofias nagu Lõunamere metslased. Butler, õppides siin 20 aastat hiljem, sedastab, et ta pole siin oma teadusejanu kustutamiseks leidnud midagi muud kui sisutuid loenguid ja vaidlusi. Gibbon, kes viibis seal pärast Smithi, mainib, et ühisvestlustes ta pole kunagi kuulnud puudutatavat teadust ja kirjandust, vaid ainult poliitikat, anekdoote ja keelepeksu. Samal ajal kurdab Bentham, et

Oxfordis veedetud aastad olid kasutuimad ta elus, et seal olla võimatu midagi õppida. Smith kirjutab ise hiljem „Rahvaste rikkuses“, toetudes oma kogemustele Oxfordis, et rikkamad ülikoolid olla kavades kõige uuendustevaenulisemad, neis leida roostetanud süsteemid ja iganevad eelarvamused varju, kui nad on välja aetud juba kõigist maakera nurkadest. Professorid rahulduvat hooletu ettekandega, raamatust mahalgemisega ja pigistavat üksteise suhtes silmad kinni. Oxfordis, toonitab Smith, professorid isegi ei teesklevat enam loengute pidamist. Et ülikooli peamisi ülesandeid oli võimalikkude kasvatamine, siis rõhutati seal enam teoloogiat ja alasid, mida teoloogia vajas abiaineina: loogikat, ontoloogiat ja moraalifilosoofiat. Need „teoloogia teenrid“ muutusid tegelikult skolastiliseks sofistiks ja Smith pahasdas, et metafüüsikat eelistatakse füüsikale, et tähelepanu pühendatakse nähtamatute esemete ja vaimude uurimisele, selle asemel et katse ja vaatluse abil uurida nähtavaid esemeid. Selline suhtumine teadusesse johtus Smithi arvates õppejõudude kindlast palgast, mis neid ei õhutanud võistlusele, ja paremate meeste siirdumises kiriku teenistusse, sest viimase rikkus võimaldas ülepakkumist ülikoolipalkadest. Väikese distantsi tõttu ei suutnud Smith tajuda üldperspektiivi, eriti tõsiasja, et konservatiivsed ühiskonnakihid alati endid progressiivse vastu kaitsevad, progressi pidurdades usu ja müstika abil, ja et näiteks võimalikkude suurem palk oli selle seaduse avaldusvorme.

Smithile ei möödunud Oxfordi-aastad siiski nii kasutult kui muudele üliõpilastele. Õppejõudude passiivsus näib isegi olnud kasulik

juurdlevale Smithile: ta sai häirimatult süveneda ja kiinduda raamatuisse. Ta oli hiljem tänulik Glasgow' kolledžile, et ta saadeti Oxfordi rikkaliku raamatukogu juurde. Üks lemmikaine Glasgow's, matemaatika, jäi Oxfordis kõrvale. Smith pühendus põhjalikult klassilisele filoloogiale. Ta uuris ka prantsuse klassikuid ja tõlkis nende töid inglise keelde, et parandada ja täiustada oma stiili. Meelsasti luges ta kirjan- dust, milles valitses pilkav-skeptiline toon, mida esindasid Voltaire Prantsusmaal ning Hume Inglismaal. Tema tolleaegsetest kirjadest emale ilmneb lapselik armastus ema vastu, üht- lasi ka kaebused haiglase tervise üle. Kas haig- lus oli ületöötamise tagajärg või närvihäire, sel- les erinevad eluloolaste arvamused. Kuid mõni tänapäeva sügavpsühholoogide kool räägib sel- liste sümptomide puhul, nagu Smithi kiindu- mine emasse, tema jäämine vanapoisiks ja teda kogu elu saatev peavärisemine, tihti kompleksi- dest ja neuroosidest. Kindel on, et Smith Ox- fordis elas väga isoleeritult ja üksildaselt — seda tingis ka tema rahvus. Oxford oli võõras- emaks šotlastele. Noorte inglise džentlmenide aumõistesse kuulus rahvuslik sallimatus, nagu nende isade aumõiste tollal talus mereröövi ja orjakaubitsemist. Šotlasi koheldi Oxfordis kui soovimatut elementi. Sellest osalt põlvneb Smithi hilisem ettepanek jätta stipendiaatidele vabaks ülikooli valik. Mainitud kogemus süven- das temas ka internatsionalismi. Juba Oxfordist sõites oli teda üllatanud ja pannud mõtlema Ing- lise põllumajanduse kõrgem tase võrreldes šoti omaga, mis osalt sõltus võõrrahvaid ignoreeri- vast majanduspoliitikast.

Sugulased olid tahtnud teha Smithist vaimu-

likku, kuid ta lahkus Oxfordist vabamõtlejana. Et ta keeldus astumast vaimulikku seisusse, siis oli talle suletud ka teaduslik karjäär Oxfordis. Hutcheson ja loodusfilosoofia olid tema täielikult eraldanud kiriku skolastilisest filosoofiast. Ta ei võinud aimata, et see filosoofia hiljem rakendatakse tema vabamajandusesüsteemi kaitseks. Inglise rahvuslik sallimatus kahtlemata kõvendas ettevaatliku ja mõtliku Smithi umbusklikku hoiakut ja kriitilist meelt kõige traditsioonilise ja pühitsetud ametlike tõdede suhtes. Oxfordi ei küllastanud Smith enam kunagi oma elus ja ka see ülikool ei tundnud huvi tema vastu. Hiljemgi, kui Smith oli saanud kuulsaimaks kõigist elusolevaist Oxfordi õpilasist, ei austanud ülikool teda tavaliselt ohtrasti jagatava doktorikraadiga, sest ülikooli esindajate poolt Smithile korduvalt antud noomitused teotsemise eest hädaohtlike õpetustega olid jäänud tagajärjetuks.

III.

Lektor Edinburgh'is. Professor Glasgow's.

Aastal 1746 pöördus Smith tagasi Šotimaale. Et stipendium oli liiga väike kulukaks reisiks, siis polnud ta kuue Oxfordi aasta kestel kodumaad küllastanud. Smithi eluplaanid olid esialgu ebamäärased. Ta hellitas lootust kohasamiseks mõnes Šoti ülikoolis. Kuid ta unistas ka kõrgesti-tasutud koduõpetaja-reisiseltsilise kohast mõne suurmaailma noormehe juures. Esialgu ta jäi ema juurde Kirkcaldy'sse ja viibis

siin kaks aastat, kuni sügiseni 1748. Kohapakumist ei tulnud: hajameelne Smith tundus talistele vanematele kõlbmatuna kergemeelsete noormeeste hooldajaks. Talvel 1748—49 ta pidas Edinburgh'is avalikke loenguid inglise kirjanduse üle. Samal ajal rikastas ta ise inglise kirjandust, koostades ja välja andes William Hamilton of Bangour'i luuletustekogu. Mõlemaid ettevõtteid protežeeris lord Kames. Loenguid inglise kirjanduse üle oli küll peetud üliõpilastele, kuid mitte kunagi varem muule publikule. Edu oli seega kindlustatud ja loengud andsid Smithile sada naela sissetulekut.

Smithi loengud kirjandusest põletati tema soovil enne tema surma ja nende sisust on vähe teada. Wordsworth nimetas teda ülekohtuselt halvimaks kriitikuks, kelle šotimaa on tootnud. Smith eelistas klassilist kooli romantilisele ja uskus ühes Voltaire'iga, et Shakespeare on kirjutanud häid üksiktseene, kuid mitte häid näidendeid. Ta eelistas Racine'i Shakespeare'ile, ta lemmikuiks olid Dryden, Swift, Pope ja Gray. Need olid paljude tolle aja mõõtuandvate kriitikute vaated. Ilu on Smithi arvates sõltuv ületatud raskustest. Juba selles esteetikasse kuulavas vaates näib kajastuvat Smithi tunnetus tööst kui väärtuste alusest. Smith näib tollal olevat hellitanud ka luuletajaks saamise lootust, kuid samal ajal hakkas avastuma ta tõeline kutsumus, kujunema majandusteoreetiline huvi. Ta pidas 1750.—51. aastal loenguid ka majandusest. Neis arendas ta majandusliku vabaduse ideed, mille temasse oli süstinud juba Hutcheson. Samade ideedega tegelesid mitmed Smithi Edinburgh'i-tuttavad. Neist oli majanduse alal suurimate praktiliste ja teoreetiliste võimetega

James Oswald, Hume'i sõber ja nõuandja, kes oli täiesti vabanenud merkantilistlikest eelarvamustest. Oswald süvendas Smith'is vaadet, et takistused kauba ekspordis annavad taotletule vastupidiseid tulemusi, vähendavad kodumaist toodangut suurendamise asemel — ja pidurdades seega kaudselt kauba väljavedu, sunnivad eksportima suhteliselt rohkem raha.

Smithi kirjanduslikud loengud tihendasid ta sidemeid Edinburgh'i kirjanduslike ringkondadega. Nende mõjutusel ta hakkas koostama William Hamiltoni luuletustekogu. Viimane viibis poliitilise põgenikuna maapaos Rouen'is. 1850. aastal, saanud amnestia, tuli W. Hamilton šotimaale ja Smith sai temaga heaks sõbraks. Smithi rakendumist mainitud luulekogu väljaandmisele ei saa võtta teisiti kui sümpaatiaavaldusena vastasrindlikele tendentsidele ja ringkondadele.

Edinburgh'i loengud kandsid vilja, s. o. tegid Smithi populaarseks. Ja 1751. aastal kutsuti Smith loogika õppetoolile Glasgow'sse. Algas 13-neaastane akadeemilise tegevuse periood, mida Smith nimetab oma elu kasulikemaks ning õnnelikemaks ajajärguks. Professorikutse sobib hästi tema enessesüvenenud hingelaadiga, rahuliku ja tagasihoidliku iseloomuga. Tema edaspidine elustiil oli hoolsa ja äärmiselt asjaliku õpetlase elustiil, kelle huvid on koondunud abstraktsetele probleemidele, kes oma viha, armastuse ja muud kired kasulikult ümber muudab ideoloogiliseks võitluseks ja peenendab kutsetöök, kelle elu selle tagajärjel kujuneb väliselt ühetooniliseks, tavalise inimese seisukohalt kuivaks. Vastavalt sellele me ei leia Smithi elus värvirikkaid armuseiklusi ega donkihhotlikku

võitlust veskitiibadega. Ta üritused ja, nagu vähemalt lubavad oletada äärmiselt napid andmed ta elukäigu ja hingeelu kohta, ta soovidki näivad olevat piirdunud peamiselt võimalikuga — kui mitte lugeda utoopiliseks ta vabamajanduse ideed, mis sajandite ja ajaloo perspektiivis näib olevat teostamatu Smithi poolt igatsetud ulatuses.

Loogika õppetooli juurde kuulusid Šoti ülikoolides ka retoorika ja ilukirjandus. Nii sai Smith osalt kasutada Edinburgh'is peetud loenguid. Seetõttu jätkus tal algul aega ka töötamiseks moraalifilosoofia õppetoolil, sest vastav õppejõud oli haige ja varsti ka suri. Hiljem jäigi Smithi hoolde moraalifilosoofia õppetool, mille alla kuulusid ka õigusteadus ja poliitika. Loogika õppetoolil oleks Smith oma järglasena meeeldi näinud D. Hume'i. Ehkki Hume oli populaarne eriti intellektuaalsete huvidega ringides, ei julgetud teda liiga radikaalsete ja ateistlike vaadete pärast siiski sinna paigutada. Moraalifilosoofia valikut Smithi poolt põhjustas peale aine seose ajastu akuutsete probleemidega ka suurem sissetulek. Glasgow' ülikoolis oli tollal keskmiselt 300 üliõpilast, umbes 80 neist õppis moraalifilosoofiat. Osa õppejõu palgast maksid kuulajad; seda moodust, nagu eelpool märgitud, pooldas Smith eriti, sest see õhutas õppejõude tõhustama loenguid kuulajate värbimiseks, ja Smithil näis olevat hea arvamine oma võimetest. Nii oli palk olenev kuulajate hulgast ja viimane omakorda oli sõltuvuses heast või halvast lõikusest ja merkantilistlikust poliitikast. Neil päevil oli tavaline mõnede naelade kaotamine aastas liiga kerge raha tõttu. Selle kahju vältimiseks mõned õppejõud kaalusid

tasu vastu võttes hoolikalt rahatükke, mis üliõpilased olid tihti kaapinud liiga kergeks. Smithi palk ulatus 170 naelani aastas, mis oli küllalt kõrge, kui meenutada, et sellal ainult paarikümnel ametnikul Šotimaal palk ulatus 100 naelani.

Üliõpilaste enamik valmistus vaimulikeks presbüterlikule kirikule. Üks kolmandik nende üldarvust koosnes Iiri dissentereist, kes olid kodumaa ülikoolidest kõrvaldatud usulistel põhjustel. Kuna teised õppejõud ei leidnud nendega kontakti ja kaebasid, et lugedes iirlastele neil on samasugune tunne, nagu pidi olema pühal Antoniusel rääkides kaladele, siis Smith näib saavutanud nendega rahuldava vahekorra. See oli osalt tingitud Smithi sallivusest usuasjus ja osalt tema voorustest õpetajana. Kuskil tema anded ei väljendunud eredamalt kui tegevuses õppejõuna. Ta oli väga vastutulelik, huvitus oma õpilaste eraelust, kutsus paremaid neist oma korterisse, et neid aidata ja selgitada keerulisemaid probleeme. Teda hinnati kui heasüdamlikku ja sõbralikku inimest, tarka ja rõõmsameelset vestlejat. Ta suutis kuulajaid alati kaasa kiskuda. Ta loengute stiil oli pisut raskepärane ja lohisev, sealjuures siiski lihtne ja selge. Ehkki ta improviseeris loengutel aegamööda, kuulati teda julge, sügavamõttelise ja omapärase sisu tõttu ahnesti. Ettekandeviis oli soe ja hingestatud. Tema väited, mille juures algul uudsuse tõttu tundus paradoksi hõngu, veensid kuulajaid alati ettekande osavusega, näidete ja illustratsioonide küllusega. Smith hindas induktsiooni, vaatlust ja eksperimenti, püüdis säilitada sidet tegeliku eluga, konkreetse tõelisusega — see loodusteaduste meetod suurendas hiljem ta „Rahvaste rikkuse“

menu. Selle rakendamist harrastas ta juba oma loengutes, mitte ainult loengute sisus, vaid ka loengute mõju määratlemiseks: taotledes tihedat kontakti auditooriumiga jälgis ta sageli mõnd väljendusrikkamate näojoontega kuulajat, kelle näoilme muutused talle said kuulajate huvi ja arusaamise mõõdupuuks. „Kogu semestri vältel,“ ta tunnistas ise, „teatud lihtsa, kuid väljendusriikka näoga üliõpilane oli mulle väga kasulik... Kui ta paindus ettepoole, oli kõik hästi ja ma teadsin, et klass mind kuulab; ent kui ta osavõtmatu ilmega toetus tahapoole, ma tundsin korruga, et kõik oli vale, ja ma pidin muutma kas oma ettekande sisu või stiili.“ Et Oxfordi skolastikute kõrval sama riigi piirides võisid teetseda Glasgow' empiirikud, eelmiste vastandid, see tõsiasi ei väljenda ajajärgu suurt sallivust, vaid suuri vastuolusid, mis olid Smithi arengu tingijaiks ning taustaks.

Smithi loodusõigusele põhinevad loengud võitsid talle kuulsuse ja populaarsuse edumeelsetes ringides. Tema kuulsus kasvas aasta-aastalt ja pärast tema „Kõlbeliste tundmuste teooria“ ilmumist tuli kuulajaid ka kaugemalt. 1762. a. tuli kaks õpilast isegi Venemaalt. Tronchin, silmapaistev Genfi füüsik ja Voltaire'i sõber, oli niivõrd mõjutatud mainitud raamatust, et saatis Smithi juurde õppima oma poja. Reid, Smithi järglane Glasgow's, kirjutab, et saabudes 1764 Glasgow'sse, ta leidis sealse noorsoo keskel innuka uurimisvaimu — Smithi mõju parim tunnistus. Ta oli õpetanud õpilased mõtlema. Teda peeti isegi suuremaks Hutchesonist. Smithi ained olid linnas läinud moodi, tema arvamused olid saanud üldiste arutluste esemeks, ja koguni tema hääle ja hääldamise omapärasu-

sed leidsid linnas matkimist. Smithi rinnakujud ilmusid raamatukaupluste akendele.

Ainult ühes punktis põhjustas Smith mõnes ringkonnas pearaputamist: see lugupeetud professor oli Hume'i, „selle ateisti“ sõber ja ta oli kahtlaselt tagasihoidlik usulistest küsimustes. Ta ei pidanud ka pühapäevakooli kristlike tõe- dede üle, nagu tegi näiteks Hutcheson; teda oli tihti nähtud kirikus jumalateenistuse ajal naeratavat; ta olla isegi palunud luba oma loenguid avada ilma palveta — seda siiski ei lubatud. Smithi süüdistati, tema loengud naturaalteoloogiast õhutavat inimese uhkust ja võivat viia põhjendamatu järelmõttele, et suured usutõed ühes kohustustega, mis inimene võlgneb Jumalale ja ligimestele, on avastatavad loomulikult, erilise ilmutuse kaasabit: peeti patuks usu- lisi tõdesid näidata loomulikena. Kuid Smithi seljatagune oli küllalt tugev: kodanlus kaldus sellal suhtuma religiooni ratsionalistlik-skeptiliselt. Montesquieu, kirjeldades XVIII sajandi kõrgemat inglise seltskonda, mainib, et igaüks naerab, kui räägitakse religioonist.

Smithi loengud moraalifilosoofia üle koos- nesid neljast osast. Loenguis loodusreligiooni ja naturaalteoloogia üle ta vaatles Jumala ole- masolu ja omaduste küsimusi ja neid inimhinge jooni, millele toetub usund. Teises osas, eeti- kas, ta käsitles peamiselt väiteid, mis on avaldatud „Kõlbeliste tundmuste teoorias“. Kolman- dassa ossa kuulusid õigusteaduselised problee- mid: õigusteaduse arengu, valitsemise reformide ja varanduste säilitamise ning kasvu vastastikuse sõltuvuse küsimused. Viimases osas ta vaatles neid poliitilisi samme, mis ei lähtunud õigluse põhimõttest, vaid otstarbekohasusest, millega

taotleti riigi rikkuse, jõu ja hüveolu kasvu. Sellelt vaatekohalt ta analüüsis poliitiliste institutsioonide suhet kaubanduse, rahanduse, kiriklike ja sõjaväeliste asutistega. Samu aineid käsitles ta hiljem „Rahvaste rikkuses“. Ka loogikas, mida Smith Glasgow's alguses õpetas, võttis ta oma suuna ja juhtis õpilaste tähelepanu enam huvitavale ja kasulikule kui pärimuslikkudele loogika ja metafüüsika koolidele.

Oma loenguis õigusteadusest ja poliitikast Smith tõstis esikohale õpetuse vabamajandusest. 1755. aastal, s. t. enne kui füsiokraat Quesnay avaldas oma süsteemi, oli Smith oma loomuliku vabaduse põhimõtted juba fikseerinud. Ta oli täiesti teadlik oma süsteemi väärtusest ja algupärasusest. — See nähtub tõsiasiast, et ta oma autoriõigusest mainitud õpetuse suhtes teatab Glasgow' Ökonoomilisele Seltsile. Ta kartis oma ideede hävitamist, varastamist, plagieerimist. Märkuste tegemise loengute ajal auditoriumis keelanud ta, öeldes: „Ma ei salli kritsel-dajaid.“ Autoriõiguste tõendamise dokumendis hülgab Smith segamise looduse, resp. majanduse vabasse käiku: need ei tahtvat midagi muud, kui jäetagu nad üksi ja antagu neile tegevusvabadus eesmärkide taotlemisel. „Vähe muud on tarvis, et viia riiki madalaimast barbaarsusest hüveolu kõrgeimale astmele, kui rahu, madalaid maksusid ja leebet õigusemõistmist; kõige muu toob esile asjade loomulik käik. Kõik valitsused, kes takistavad seda loomulikku käiku, kes sunnivad asju teise suunda või kes püüavad ühiskonna arengut seisma jätta teatud kohal, on ebaloomulikud ja peavad olema rõhujad ja türannilised, et ise püsida“.

Kui Smith lahkus Glasgow'st pärast kolme-

teistkümneaastast tööd, oli ta tegelikult kogu linna võitnud oma vaadetele. See saavutis näitab tema ideestiku aktuaalsust, olles ühtlasi heaks mõõdupuuks tema isiku, võimete ja tööhindamisel. Glasgow's Smith ei piirdunud abstraktse teadusliku tööga, ei huvitunud ainult teoreetilistest probleemidest, vaid võttis elavalt osa konkreetsete päevaküsimuste lahendamisest. Ta ilmutas head taipu igapäevaste praktiliste ülesannete lahendamises ja seepärast usaldati temale selgitamiseks keerulisimaid tüliküsimusi. Glasgow's tuli tal ka esmakordselt tegelikult võidelda keskaegse tsunftikorra veel küllaltki tugevate jäänustega. Nimelt tuli noor James Watt ¹⁾, kelle teened auru rakendamises inimese teenistusse on määratu suured, Londonist Glasgow'sse, et siin teotseda matemaatiliste instrumentide meistrina. Ehkki linnas tollal polnud teist selliste instrumentide tegijat, keeldus vastav tsunft siiski temale andmast luba põhjusel, et Watt polnud linnakodaniku poeg ja polnud oma õpiaega veetnud linnas. Kuid sel eesõiguste ajastul oli eesõigusi ka ülikoolil: professorid olid täielikud peremehed seespool ülikooli seinu. Smithi ja teiste professorite eestvõttel tehti Watt'ist ülikooli matemaatiliste instrumentide valmistaja ja anti talle töökojaruumid ülikoolihoones. Smith mõistis teravasti hukka tsunftireeglid ja põhjendas hukkamõistu järgmiselt: „Omand, mida igäüks evib oma tööjõu näol, on iga muu omandi põhimine alus ja seetõttu pühim ja puutumatuim. Vaese inimese omand seisneb tema käte jõus ja osavuses, ja

---

¹⁾ Vt. G. Põldmaa ja E. Kilksõn, James Watt. Tartu, 1935.

takistada teda selle jõu ja osavuse rakendamises viisil, nagu ta soovib..., on selle pühima omandi ilmne vägistamine. See on ilmne vahelesegamine töötaja kui ka selle, kes kavatseb teda tarvitada, vabadusse.“ Watt'i töökoda oli Smithi lemmikruumiks ja Watt säilitas elu lõpuni lugupidava mälestuse Smithist.

Ka mitmel teisel juhul anti ülikooli eesõiguste kaitsmine Smithi hoolde. Need juhud süvendasid suuresti sallimatust merkantilismi vastu. Šoti üliõpilased tavatsesid isiklikuks tarbimiseks tuua kaasa niipalju kaeratange, et neist jätkus semestri lõpuni. Ülikooli vana eesõiguse kohaselt need tangud olid tollivabad, ent 1757. aastal olid üliõpilaste tangud siiski maksustatud. Smith kaitses seegi kord südisti ja edukalt üliõpilaste huve. Vahepeal oli ta ka prorektoriks ja dekaaniks ja täitis väga mitmesuguseid muid ülesandeid ülikooli administratsioonis: võttis osa ülikooli trükikoja, astronoomilise observatooriumi ja kunstide fakulteedi organiseerimisest või täiendamisest ja üritas tantsu-, vehklemis- ja ratsutamiskursuste loomist ülikooli juurde.

Smith oli täiesti teadlik kunsti, teaduse ning mitmesuguste meelelahutuste, näit. tantsu, tähtsusest ühiskondlike teguritena. Ta oli suur raamatusõber, asjatundja maalide ja skulptuuride alal, kuigi temale isiklikult polnud kunstiteosed vahenditu naudinguga valmistajaks, vaid spekulatiivsete arutluste materjaliks inimloomuse printsiipide üle. Teadus, mille areng tähistas ühtlasi feodaalse ühiskonnakorrastuse laostumist, oli ka Smithi poolt hinnatud relvana mineviku jõudude vastu: ta näeb teaduses tähtsaimat vastumürki fanatismi- ja ebausumürgile ning usulahkude te-

gevusele kõrgemate ja keskmiste kihtide juures. Avalikud lõbustused, maalikunst, teater, muusika, tants peavad sooritama sama ülesande laiade rahvahulkade suhtes ja hajutama nende melanhoolse ning sünge meeleolu, mis alati olla ebausust ja fanatismi ema. Seepärast on Smithi arvates fanaatikud avalikke lõbustusi alati vihanud ja kartnud.

Glasgow's polnud Smith ainult õpetaja, vaid ka õpilane: aeg ja koht andsid siin soodsaimad eeldused ta arenguks. Oleks ta jäänud Oxfordi, temast tõenäoliselt üldse poleks saanud majandusteadlast; poleks ta veetnud nii palju oma parimaist aastaist Glasgow's, temast poleks saanud nii silmapaistvat majandusteadlast. Ta oli keset tõusva kaubanduse ja tööstuse probleemide tulva. Igapäevased vestlused ja vaidlused linna ettevõtlikkude ja arukate kaupmeestega olid talle asendamatuks kooliks. XVIII sajandi keskpaigani oli Glasgow olnud väike 23 000 elanikuga provintsilinn, mis oli hämmastanud turiste oma kaunidusega. Vähesed kalapaadid olid olnud tema ainukeseks laevastikuks. Smithi viibides Glasgow's oli juba alanud selle kujunemine suureks kaubandus- ja tööstuskeskuseks. See arengujärk, provintsi vaikelu taandumine kosmopoliitilise ärielu ees, oli erilise väärtusega filosoofilisele vaatlejale. Juba sõitsid Glasgow' laevad kõigil meredel ja tema kaupmehed olid vallutanud juhtiva koha tubakakaubanduses Lääne-Indiaga, mis oli üheks tähtsamaks kaubanduse alaks. Kaubandus Ameerikaga oli tähtsamaid Glasgow' õitsengu aluseid. Soodsa geograafilise asendi tõttu oli Glasgow suurimaks vahesadamaks Ameerika tubaka importimisel Euroopasse: Glasgow' kaupmehed toimetasid

selle edasi Balti, Põhja- ja Vahemere sadamaisse.

Hoogsaima ettevõtlikkusega rajati ka uusi tööstusharusid. Imporditi rauda Venemaalt ja Rootsist, et valmistada labidaid Marylandi neegritele. Asutati metallitööstusi, hakati töötleva vaipasid, kreppi, siidriiet ja muid riidesorte. 1750. ja 1752. a. asutati kaks esimest Glasgow' pankka. Rajati dokke ja kanaleid. Üks Glasgow' ajaloolane mainib, et pärast 1750. a. polnud tänavail näha enam ühtegi kerjust. Ka lapsed rakendati töösse. Võib mõista Smithi, kes, vastu seades Glasgow'd mõnele teisele linnale, väidab mõningate energiliste kaupmeeste tegevuse teatud linna hüveolule olevat palju kasulikuma kui õukonna ja valitsuse sealasumise. Smith oli hea sõber paljude Glasgow' juhtivate majandusmeestega ja need nn. „tubakalordid“ linna kasvu mõjutamise kõrval kasvasid ka Smithi.

Glasgow' majandustegelastest väärrib mainimist Smithi erilise sõbrana pankur ja kaupmees Andrew Cochrane, kes oli isalikuks nõuandjaks noorematele ärimeestele. Smith, kogudes materjali „Rahvaste rikkuse“ tarvis, sai temalt palju kasulikku informatsiooni. Cochrane organiseeris Glasgow'sse poliitilise ökonoomia klubi, mis tegeles tööstuse ja kaubanduse printsiipide ja loomuse uurimisega. Tõenäoliselt see Glasgow' klubi oli esimene poliitilise ökonoomia klubi kogu maailmas. Mitmesuguste jooksvate küsimuste kõrval arutati siin ka vabamajanduse probleeme. Cochrane'i ei saa siiski nimetada vabamajanduslaseks, ehkki ta Oswald'i, Smithi Edinburgh'i sõbra kaudu üritas tollide kaotamist Ameerika raualt.

Smith teotses ka Glasgow' Kirjanduse

Seltsis, mille asutajaid ta ise 1752. a. oli. Siin teotsesid ülikooli õppejõud kõrvuti kaupmeeste ja maa-aadlikega, käsitleti probleeme metafüüsikast ja teoloogiast kuni majanduseni ja matemaatikani. Meelelahutuseks tuldi paar korda nädalas kokku nn. Mister Simsoni Klubis — sellenimeline matemaatika professor oli klubi keskne kuju. Siin söödi, lauldi, vesteldi ja professor Simson laulis endaloodud ladinakeelseid hümne Taevalikule Geomeetriale. Ainuke keelatud kõneaine oli religioon, kui rahuhäiriv teema. Selles hubases klubis liikus ka James Watt.

Viibides Glasgow's säilitas Smith tihedad sidemed oma sõpradega Edinburgh'is. Ta külastas neid tihti ja veetis ka suure osa oma puhkeaegadest Edinburgh'is, võttes osa mitmest sealset kirjanduslikust, teaduslikust ja ühiskondlikust üritusest. Hume'i kõrval oli Smithi lähemaks sõbraks Edinburgh'is tema endine õpilane advokaat ja parlamendiliige William Johnstone, kes hiljem Sir William Pulteney nime all mängis mõjukat osa avalikus elus. Pulteney pühendas erilist tähelepanu kõigile majanduslikele ja rahanduslikele küsimustele. Tema vabameelsuse iseloomustamiseks mainitakse tõsiasja et ta 20 000-naelase aastasissetuleku juures elas niisama lihtsalt kui 200-naelase juures. Hume teotse Edinburgh'is tagasihoidlikul raamatukoguhoidjakohal. Smith oli Hume'i kirjanduslikuks nõuandjaks ja Hume'i maja sai tema koduks Edinburgh'is. 1752. a. valiti Smith Edinburgh'i Filosoofilise Seltsi liikmeks, mille sekretäriks oli Hume.

Tähtsaim seltsidest, milles teotse Smith, oli Edinburgh'i *Select Society* (Valitute Selts). Smith kuulus selle asutajate hulka. Mainitud

selts oli rajatud vastavate Prantsuse seltside eeskujul päevaküsimuste arutlemiseks ja taotles ka šoti teaduste, kunstide ja tööstuse edendamist. Selts sai kuulsaks üle šotimaa. Ta koondas enese ümber kõik silmapaistvad isikud. Tema vaimse tasemega ei suutnud võistelda kirik ega parlament. Parlament Londonis oli vähem üldise huvi esemeks kui Valitute Selts Edinburgh'is. Valitute Seltsis arutleti ja uuriti kõige mitmekesisemaid probleeme: Kas protestantismi üldine omaksvõtt on kasulik Britile? Kas viljaväljaveo-preemiad on niisama kasulikud tööstusele ja kaubandusele kui põllumajandusele? Kas peaks edendama teravilja- või karjakasvatamist? Kas Brutus tegi hästi, tappes Caesari? Ons kasulikud suur- või väiketalandid? Milline osa põlluproduktist peab rendina kuuluma omanikule? Kas teri tuleb mõõta kaaluga või mõõduga? Kas on unioon Iirimaaga Suurbritile kasulik? Ons orjapidamine kasulik? Käsitleti pangandust, ekspordi, aktsiisimakse, haigemajade asutamist, uute tööstusharude loomist, endiste kaitsmist ja edendamist. Korraldati ka inglise keele kursusi. Teaduse ja kunsti edendamiseks määras selts auhindu parimatele leiutistele, parimatele raamatutele ja maalidele. Auhinnati ka farmereid, kes istutasid suurima hulga ehitus- ja tarbepuid. Üks auhind määrati isikule, kes „ühiskonna hüvanguks parandas suurima arvu kaminaid“.

Valitute Seltsi tegevus ja suur aktiivsus väljendas teatud määral ka šotlaste patriotismi, rahvustunnet ja võistlemist inglastega. Inglaste ja šotlaste vastuolu oli 1755. aastal üheks tõukeks ka kirjandusliku ajakirja „Edinburgh Review“ tekkimisel, mille asutajate hulka Smithki

kuulus. Esimeses numbris Smith kirjutas dr. Johnson'i „Sõnastiku“ üle ja teises andis huvitava ülevaate kõigi Euroopa riikide kaasaegsest kirjandusest. Viimases ta analüüsis muu seas tabavasti inglaste ja prantslaste erinevusi ja kinnitas, et Prantsuse entsüklopedistid on loobunud Descartes'i filosoofiast inglaste Baconi ja Newtoni süsteemi kasuks ja tõlgendavad viimaseid paremini kui inglased ise. Samas ilmutas Smith oma sümpaatiad Genfi vabariigile — ta näis põhimõttele olevat vabariiklane. Ajakirjast ilmus vaid kaks numbrit. Ühe asjassepühendatu väite järgi on väljaandjad loobunud ajakirja jätkamisest iseene ja avaliku rahu huvides. Ajakirja oli süüdistatud ühendusepidamises Jumalat eitava Hume'iga, ebatervete usuiliste vaadete levitamises, piibli ja Westminster'i usutunnistuse naeruvääristamises. Tolle aja kohta liigselt äärmuslik oli nähtavasti ka poolehoidu osutamine vabariiklikule korrale Smithi poolt. Hiljem, kui šotlased hakkasid energiliselt taotlema oma rahvusliku miilitsa loomist, oli Smith nendega täiesti solidaarne, nähes selles sammu vabariikliku korra poole. Kui parlament 1760. aastal vastava seaduseelnõu tagasi lükkas, pidades šotlaste relvastumist hädaohtlikuks, asutas Smith ühes teistega organisatsiooni poliitilise kihutustöö tarvis.

Kirjeldatud võitlused, tegevus ja kogemused kujundasid filosoofilise põhikoolitusega Smith majandus- ja ühiskonnateadlase.

„Kõlbeliste tundmuste teooria“. Lahkumine Glasgow'st.

Smithi teaduslik ja seltskondlik tegevus oli teinud ta populaarseks Šotimaal. Kui 1759. aastal temalt ilmus töö *Theory of Moral Sentiments* (Kõlbeliste tundmuste teooria), siis tõusis ta sellega kaasaegsete kirjanike esiritta. „Kõlbeliste tundmuste teooria“ andis kokkuvõtte tema vastavaist loenguist, sai ühtlasi teoreetilis-filosoofiliseks aluseks ta vabamajanduse süsteemile. Siitpeale pöördub Smithi tähelepanu rohkem õigusteadusele ja poliitilisele ökonoomiale.

„Kõlbeliste tundmuste teooria“ kajastas peajoonetes ajajärgu üldist meelsust, edasirühkiva kodanluse ideoloogiat ja huve. Siin tõlgendati vaimukalt loodusõigust, loodusfilosoofiat ja loodususundit. Hutcheson oli pead murdnud küsimuse kallal, kas saab kõlbelisi tundmusi taandada sümpaatiale, ja oli jõudnud eitavale otsusele. Tuleb märkida, et sümpaatiamõiste ei tähista siin kaastundmust tavalises mõttes, lihtsat kaasareõmutsemist või kaasakannatamist. Smith, mõistes sümpaatia all inimese võimeid ja kalduvusi kujutleda end teiste olukorda ja jagada, kaasa tunda või hüljata nende mõtteid, afekte, kirgi ja viimaste motiive, loeb sümpaatiat siiski kõlbeliste tundmuste aluseks. Ebaühiskondlikud kired, viha, julmus, kättemaksumõte, tõukavad meid eemale, sest meie ei saa sümpatiseerida selliste kahjulikkude afektide, motiivide ega eesmärkidega ja peale selle omame kaastundmust ohustatu suhtes. Smithi järgi kaasinimeste tegude pooldamine või hukkamõist-

mine pole mõistuse tegevuse tulemus ega põhjene igapäevases elus ratsionaalsel kaalutlusel, vaid vahetul tundmusel. See tundmus ja kõlbluse üldised reeglid toetuvad kogemusele, on meie meeldumuskogemuste tulemus. Need kogemused, ehkki ebateadlikud, vastavad siiski mõistuse seadustele. Smith möönab, et ka südametunnistus, see kõrgeim kohtunik, kes teiste inimeste hinnangud meie käitumise ja iseloomu üle võib õigeks tunnistada, kes maailma kiitusest hoolimata meid võib hukka mõista või meile osutatud laimust ja hukkamõistu tähelepanuta jätta, olemuselt kajastab vaid üldisi kõlblusreegleid, mis valitsevad meie ühiskondlikku ümbrust.

Vanaaja stoikute filosoofia järgi ei saanud olla loodusliku ja kõlbeline korra vastuolu. See oli ka moodsa loodusõiguse põhilause. Kõlbeline seadus valitseb loodust, loodusseadused on kõlbelised, looduse ja mõistuse vahel on täielik kooskõla, mõistuse poolt tunnustatud seadused on loodusseadused — need loodusõiguse tõesed olid ka Smithi põhitõdedeks. Kõlbeline ja kasulik on tema arvates küll erinevad, kuid mitte vastuolulised. Ja Jumal on maailma nii sisse seadnud, et voorus ja õndsus on tihedasti teineteisega seotud, et kõlbeline ja õige on sisemise ja välise õnnelikkuse allikaks. Pole tarvis mõistuse otsust ega suurt tarkust, et olla vooruslik ja õnnelik. Enesele ja teistele hüveolu ja õnne taotledes tuleb vaid niivõrd järgneda oma tungidele, kuivõrd seda ei mõista hukka sisemine kohtunik. Jumala kavatsuste mõistmiseks on tarvis eritleda inimese tungisid. Meie näeme seda tehes, et inimese rinda on Jumal istutanud tugeva tungi au ja rikkuse järele.

Selliste filosoofilis-psühholoogiliste põhjendustega vabastas Smith kõlbluse usundist, seadis autoriteediprintsiibile vastu isiku ja tungide autonoomia. Traditsioonilise vaate järgi oli Jumal kõlblusreeglite autor. Need reeglid aga mõistsid hukka mammonahimu. Uue edulise ühiskondliku kihi ideoloogidel tuli kujunevat ja juba kujunenud majanduspraksist põhjendada ja õigustada. Filosoof Hobbes oli XVII sajandil uusi tendentse põhjendanud inimese piiritu egoismiga: armastus, sõprus ja ustavus olla vaid vastastikuse ühiskondliku kasulikkuse tundmused ja tingitud omakasust. Smithi arvates kõlblised tundmused ja reeglid põhjenevad meeldumuskogemustel ja saavad hiljem sellise ilmtingimatus ja absoluutsuse ilme, et tunduvad Jumala seadustena. See asjaolu andvatki usundile aposterioorselt nii suure tähtsuse kõlblisel alal. Sedastame seega täielikku põhjuse ja tagajärje kohtade vahetust: selle asemel et traditsiooniliselt tuletada kõlblust jumalast, tuletakse jumal kõlblusest, ja koguni egoistlikest, seni ebamoraalseiks peetud tungidest ja kirgedest.

Smithi seisukohalt ei tohi jumala-mõistet inimesele väljastpoolt vägivaldselt peale suruda, vaid see peab tulema individuaalsest mõistusest ja sellest sõltuvast kõlblusseadusest. Tunnetusega, et religioon on meie kohustuste redutseerimine Jumala käskudele, jõudis Smith ette Kant'ist, kelle õpetuse järgi Jumal on „praktilise mõistuse postulaat“. Smith, nagu näeme, oli kaugel oma skeptilise sõbra Hume'i vaadetest. Et ta aga ühes teiste loodusfilosoofidega tunnetas positiivse religiooni minimaalset tähtsust kõlblisel alal, et kirik tollal oli veel vastuolus

kodanluse huvidega, siis ründas ta hiljem eriti katoliku kirikut küllalt teravasti.

Katoliku kirik on Smithi arvates kohutavaim ühing, mis kunagi on organiseeritud ilmliku valitsuse, vabaduse, mõistuse ja inimõnne vastu. Vabadus, mõistus ja inimõnn võivad vaid seal õitseda, kus ilmlik valitsus küllalt tugev on neid kaitsma. Katoliku kirikus olla jõhkraim ebausupettus niivõrd põimunud hulga inimeste erahuvidega, et ta ei tarvitsevat karta mõistuse rünnakut. Olekski mõistus paljastanud ebausupettused isegi lihtrahvale, siis ei suudaks ta aga kunagi jagu saada erahuvideest. Oleks katoliiklust rünnanud vaid inimõistus oma nõrkade relvadega, siis oleks kiriku võim säilinud igavesti. Kuid see mõõtmatu ja kindlastirajatud ehitis, mida inimlik tarkus ja voores poleks suutnud kõigutada, on lõõnud kõikuma ja osalt purunenudki asjade loomuliku käigu tõttu. Ning Smith loodab, et ta väheste sajandite kestel langeb varemetesse, sest kunstide, tööstuse ja kaubanduse edusammud, s. t. needsamad põhjused, mis õõnestasid feodaalparunite võimu ja hävitasid Euroopa suures osas vaimulike ilmliku võimu, jätkavad mõjutamist samas suunas ka edaspidi. Smith toonitab, et vaimuliku seisuse huvid ei lange kunagi kokku riigi huvidega, vaid on viimastega tihti isegi vastuolus. Vaimulikkude peahuviks on oma aupaistuse säilitamine rahva ees, ja see sõltub nende sisendatud õpetuse kõikumatuses ja rahva veendumusest, et igavesest viletsusest pääsmiseks on vajalik kõigi üksikasjade usku mine.

„Kõlbeliste tundmuste teooria“ väljendas ajastu edumeelsete kihtide huve niivõrd tabavalt ja edukalt, et Smithi juurde tuli õpilasi ka kau-

gemalt. Teose küllaltki uudne sisu ja stiililised voorused võitsid tunnustuse: Smithi eluajal ilmus sellest 6 trükki. Teos sai isegi pöörde toojaks Smithi saatusesse: asumaademinister *Townshend* oli nii võlutud „Kõlbeliste tundmuste teooriast“, et otsustas Smithi palgata oma noore sugulase hertsog *Buccleuch*' hooldajaks ja õpetajaks tema välismaareisil. Matk pidi algama 1763. aasta lõpul, seniks jäi Smith oma ametisse Glasgow's. 1761. aastal külastas Smith esmakordselt Londonit, korraldades seal ülikooli rahaasju ja sooritades mitmeid muid ülesandeid. Väärib mainimist, et jutlustades oma ideid lord *Shelburne*'ile, kes oli tema sõidukaaslaseks reisil Glasgow'st Londoni, Smith muutis selle lordi vabamajanduslaseks. Lord *Shelburne*, tulevane Inglise peaminister, oli esimesi Inglise riigimehi, kes põhimõtteil oli vabamajanduslane.

Matk välismaile eriliselt valitud õpetaja saatel asendas tollal inglise aadlivõsudele tihti ülikooli; mõneaastast matka peeti suurilmamehele isegi kasulikumaks kui ülikooli. Üheks põhjuseks võis siin Smithi arvates olla ka ülikoolide madal teaduslik ja pedagoogiline tase. Smith ise kahtles väga selliste reiside väärtuses noortele džentlmenidele. Võib-olla teda toetasid tema kogemused noore hertsog *Buccleuch*'ga, kui ta kümnekond aastat hiljem „Rahvaste rikkuses“ kirjutas selliste matkade kasust: „Ta omandab oma reisil üldiselt mõningaid teadmisi ühest või kahest võõrkeelest, teadmisi, mis siiski on harva küllaldased õigesti kirjutamiseks või kõnelemiseks. Muu suhtes ta pöördub tavaliselt tagasi enesest-palju-arvavana, põhimõttetumana, lodevamana, rohkem võimetuna tõsiseks rakendumiseks kas õpinguisse või töösse, mida temaga vae-

valt oleks nii lühikese ajaga juhtunud, oleks ta elanud kodus. Reisisid nii noorena, raisates oma kallimad aastad kergemeelseimates meelelahutustes, kaugel vanemate ja sugulaste järelvalvest ja kontrollist, peagu iga kasulikku harjumust, mida varasemad kasvatused astmed on püüdnud kujundada, paratamatult nõrgendatakse ja kustutatakse, selle asemel et muuta kindlamaks ja tugevamaks," Smith võttis siiski vastu pakutud matkakaaslasekohta, osalt ainelistel kaalutlustel. Matkakaaslasekoht oli tollal professorite poolt väga hinnatud. Šoti professoritele polnud sellal ülikooli poolt ette nähtud mingit vanaduspensionit. Smithile määrasid hertsog Buccleuch' hooldajad peale reisikulude tasuks 300 naelsterlingit aastas ja tagasid sama suure pensioni kuni elu lõpuni. Järelikult oli tema palk hertsogi õpetajana poole suurem kui sissetulek Glasgow' professorikohast ja oli kindlustatud surmani.

Oli kombeks äraolevatele professoritele säilitada õppetool tagasitulekuni. Smithi arvates ei olnud ülikool mitte professorite hüveoluks, vaid viimased on ülikooli teenrid, seepärast loobus ta professorikohast täiesti. Sama range ausus sundis Smithi, kuna ta lahkus keset semestrit, tagasi maksma õpilastele ka õpperaha. Vastu võttes Smithi lahkumispalvet kinnitas ülikooli senat: „Ülikool ei saa hoiduda väljendamast oma otsekohest kahetsust dr. Smithi lahkumise puhul, kelle silmapaistev õiglus ja armastusväärased omadused võitsid temale kolleegide armastuse ja lugupidamise; kelle ebatavaline vaim, suured anded ja laiaulatuslik õpetatus tegid nii palju au sellele asutisele. Ta elegantne ja vaimukas „Kõlbeliste tundmuste teooria“ võitis temale kirjandusajakirjanike lugupidamise kogu Euroopas.

Ta õnnelikud talendid abstraktsete ainete selgitamises, ta ustav hoolikus kasulikkude teadmiste edasiandmises tegid ta väljapaistvaks professoriks ja ühtlasi pakkusid suurimat rõõmu ja tähtsaimaid õpetusi tema hoole all olevale noorusele.“

Järgnev matk Prantsusmaale ja Genfi kujunes vist küll õpetajale kasulikumaks kui õpilasele. Prantsuse sihiteadlikum kodanlus ja Suure Revolutsiooni eelõhtu meeleolud täiendasid ja süvendasid Hutchesoni ja Glasgow' kaupmeeste mõjutusi Smithi juures.

V.

Lõuna-Prantsusmaal ja Genfis.

Inglismaalt lahkus Smith oma õpilasega veebruaris 1764. Nad veetsid välismaal 2 aastat. Sellest üksteistkümmend kuud Toulouse'is, kaks kuud matkates Lõuna-Prantsusmaal, kaks kuud Genfis ja kümme kuud Pariisis. Läbisõidul Toulouse'i peatus Smith mõne päeva Pariisis, kuhu tema sõber Hume mõni kuu varem oli määratud Inglise saatkonna sekretäriks. Toulouse, teine linn kuningriigis, peapiiskopi, ülikooli, parlamendi ja kireva ning rafineeritud seltskondliku eluga oli inglaste lemmikpaik. Smithi juhiks oli siin Hume'i sugulane abbé Colbert, kellel oli hiljem piiskopina oma piiskopkonna põllumajanduse ja tööstuse edendamises suuri teeneid ja keda 1789. aastal Pariisi tänavail kätel kanti, sest et ta generaalstaatide liikmena oli soovitanud vaimulikkude liitu kolmanda seisusega.

Smith oli nüüd 40-neaastane. Tema vaated olid üldjoontes kindlaks kujunenud. Elu Glasgow's oli tema esialgsetele abstraktsetele huvidele andnud praktilisema suuna: Hutchesoni ja teiste loodusfilosoofide õpilane oli hakanud huvituma poliitilistest, sotsiaalsetest ja majanduslikest küsimustest. Seetõttu pöördub ka Prantsusmaal tema peamine tähelepanu neile küsimustele. Kogutud faktid lülitab ta oma loodusfilosoofilisse, resp. vabamajanduse süsteemi. Õieti näeb ta juba kõike läbi selle süsteemi prillide. Tehes näiteks retke Bordeaux'sse, ta leiab uue tõendi, et valitsus, parlament ja riigivõim pole olulised rahva hüveolule. Ta leidis suuri erinevusi Bordeaux' ja Toulouse'i tööliste olukorra vahel, — analoogilise Glasgow' ja Edinburgh'i olukorra erinevusega. Bordeaux's töölised olid hoolsad ja töökad, sest see oli kaubanduslinn, Toulouse'is, nagu teisteski parlamendi-linnades, nad olid laisad ja vaesed. Toulouse'ist ta tegi muide reisi Montpellier'sse, valides selleks aja, millal seal pidas istungeid Languedoc'i provintsi seisustekogu. Nimetatud väike, kohalik seisustekogu tõmbas endale kõigi Prantsusmaa mõtlejate ja edumeelsete tähelepanu — sealt loodeti näpunäiteid ajastu poliitiliste umbsõlmede lahendamiseks. Languedoc'i seisustekogu oli üks vähestest Prantsusmaal säilinud vabadest institutsioonidest. Languedoc oli suur provints ja selle seisustekogu valitses asja nii, et teised provintsid, isegi kogu Prantsusmaa, kadestasid tema õitsengut: ehitati sadamaid, teid, kanaleid, ja seda ilma teoorjusega, mille all ägas kogu Prantsusmaa. Kodanike maksukoormus oli nõrgem kui mujal. Selles provintsis polnud ühtegi vaestemaja, tema krediit oli suurem kui keskvalitsusel ja tihti tegi

kuningas paremate tingimuste saavutamiseks laenu Languedoc'i seisustekogu vastutusel. Need tõsiasjad olid Smithile parimaiks tõendeiks rahva isetegevuse kasust ja põhjendiks tugeva riigivõimu vastu. Ta arvatavasti jälgis suurima huviga seisustekogu istungeid, kus 23 prelaati istus paremal, 23 aadlikku vasakul, 23 linnade ja 23 kihelkondade esindajat keskel. Ta tutvus ka selle presidendiga, ägeda võitlejaga pretensioonika keskvalitsuse vastu.

Toulouse'is hakkas Smith kirjutama „Rahvaste rikkust“. Ta oli juba küllaldaselt õppinud prantsuse keelt ja liikudes Toulouse'i patriootiliste ning radikaalsete poliitikategelaste keskel, tutvus hästi siinse olukorraga: ta veendus talupoegade rõhutatud seisundis, põhjalikkude reformide vajaduses ja bürokraatilis-administratiivsete võtete hüveolu tõusu ja progressi pidurdamas toimes. Tõllal kuninga määrused hakkasid kehtima alles kohaliku parlamendi nõusolekul ja Toulouse'i parlamendil tuli tihti kasutada seda oma õigust. Mainitud parlament oli kuningale julgesti tõendanud, et talupoegade olukord Prantsusmaal on „tuhat korda vähem talutav kui orjade olukord Ameerikas“. Ja Smithi esmakordsel saabumisel Toulouse'i istus see parlament täies koosseisus — vanglas, sest et ta polnud kinnitanud mingit kuninga määrust. Hiljem leevendati see karistus küll koduarestiks. Kahtlemata toetus Smith, rääkides „Rahvaste rikkuses“ Prantsuse valitsuse vägivallast omavalitsuste vastu, oma tähelepanekuile. Ta hinnang provintsi esinduskogudest oli väga kõrge, kuna need peale muu olevat ka vabad kõlblast laostumisest. Et Smith oma suurtöö kirjutamist algas Toulouse'is, mida iseloomustas kirjeldatud kõrgepin-

geline poliitiline õhkkond, see tõsiasi on täiel määral sümboolne „Rahvaste rikkuse“ sisule.

Augustikuu lõpul Smith lahkus oma õpila-sega Toulouse'ist, tegi suure ringmatka Lõuna-Prantsusmaal ja saabus oktoobris Genfi. See väike vabariik oli õieti tema unistustemaa. Ta igatses Genfis näha vabariiklikkude asutiste, mida ta teoreetiliselt nii väga pooldas, praktilist teotsemist; lootis vaadelda, kuidas lahendatakse valitsemisprobleeme ses väikeses 24 000 elanikuga kogukonnas. Tal oli õnn seda jälgida huvitavaimal momendil, kui Genf oli keset poliitilist kriisi, mis õige plastiliselt väljendas kogu sajandi kriisi. Vabariigi valitsus oli seni olnud 200 ees-õigustatud perekonna käes. Nüüd ründas kodanike enamus seda monopolistlikku kihti ja püüdis teostada oma nõudeid ja õigusi. Neid toetas tegusasti Voltaire. See võitlus ja murrang, Genfi ümberkujunemine aristokraatlikust vabariigist demokraatlikuks, kestis kogu Smithi Genfis viibimise aja, ja selle poliitilise draama tõttu oli linn, mida Voltaire nimetas „igavaks kloostriks“, väga huvipakkuv.

Genfi matkasid tollal paljud silmapaistvad isikud, mitte et nautida järve ja mägesid, vaid et vestelda Voltaire'iga, kelle asukoht oli Ferney lossis¹⁾. Smith tutvus paljude vabameelsete väliskülalistega, nagu ka Genfi juhtivate kodanikega. Ta liikus siin sageli hertsogitar d'Enville'i salongis. Seda silmapaistvat naist peeti Turgot', hilisema Prantsuse valitsuse juhi ja füsiokraatide ideede elluviija heaks vaimuks, tema poliitiliste ja sotsiaalsete ideede sisendajaks. Hertsogitari poeg, noor ja vaimukas

---

1) Vt. A. A s p e l, Voltaire. Tartu, 1937.

hertsog La Rochefoucauld, suur füsiokraat Quesnay' jänger, üritas isegi Smithi „Kõlbeliste tundmuste teooria“ tõlkimist.

Näeme, et iseloomustavaks Smithi kogu tutvuskonnale olid vaimsed otsingud, progressitahe, vabameelsus ja terav vastasrindlus traditsiooniga. Genfi kodanlikus või kodanlikult häälestatud paremas seltskonnas oli silmapaistvaimaks kujukse ajastu kirjanduslik paavst Voltaire. Toulouse oli Smithi seal viibides olnud ärevuses ühe protsessi pärast: rikka kodaniku Jean Calas' poeg oli, et pääseda advokaadiks, loobunud protestantismist ja hiljem usust taandumise tõttu tundnud selliseid südamepiinu, et oii enda ise surmanud isa majas. Isa süüdistati kodulinna parlamendi ees poja tapmises. Ta mõisteti süüdi, piinati rattal ja põletati. Ent Voltaire'i võimas häälestus välja selle justiitsmõrva vastu. Ta saavutas pärast paariaastast kihutustööd asja uuesti läbivaatamise, Calas' süütuks tunnistamise ja kahjutasu määramise tema perekonnale (1765). See Voltaire'i iseloomustav tegevus inimesõiguste kaitsjana võitis Voltaire'ile Smithi suurima sümpaatia. Smith oli teatavasti „Kõlbeliste tundmuste teoorias“ eeldanud südametunnistuse ühiskondlikku algupära. Sellest sõltuvalt ta pidas moraalset hukkamõistu kaasinimeste poolt inimesele rõhuvamaks kui füüsilist valu. Nii arvas ta ka käesoleval juhul, et Calas mitte niipalju ei kannatanud valudest ja karistuse julmusest kui ülekohtusest süüdistusest.

Smithi iseloom, temperament ja huvid erinevad tugevasti Voltaire'i omadest. Keskustelus Smithiga oli Voltaire kaitsnud kuninga eelisõigusi ja ilmutanud vastumeelsust provintsi seisustekogude suhtes. Hoolimata neist erinevus-

test säilitas Smith elu lõpuni suurima aukartuse Voltaire'i vastu. „On olemas vaid üks Voltaire,“ oli ta kord hiljem hüüdnud. Ta rõhutas, et Voltaire'i naer ja salvav pilge on teinud inimkonna vastuvõtlikumaks tõe valgusele ja hajanud maailmast fanatismi, ning on seega rohkem sooritanud inimsoo hüvanguks kui raskepärased filosoofid, kelle teoseid loevad vaid üksikud. Nii ligindasid klassi üldhuvid ja kodanlik põhimeelus prantslase ja šotlase, suure pilkaja ja suure majandusteoreetiku, — ligindasid rohkem kui jõudsid eraldada rahvus, kasvatus, iseloom ja kutse.

VI.

Pariis. Tutvus füsiokraatidega.

Lahkudes Genfist siirdus Smith detsembris 1765 Pariisi. Ta veetis siin paar nädalat koos Hume'iga, kes juba jaanuaris 1766 sõitis Londoni ühes Rousseau'ga. Hume tutvustas Smithi Pariisi seltskonnaga ja viis ta kirjanduslikesse salongesse. Peagu pool oma eluaega oli Hume olnud rünnakute ja jälitamise objektiks auväärsete Edinburgh'i kodanikkude keskel, — Pariisis ta oli aga ebajumalaks, sest filosoofid olid tollal Pariisi kuningad. Samad ajastu tendentsid, mis väljendusid loodusfilosoofias, loodusõiguses, Rousseau' hüüdes „Tagasi loodusesse!“, said prantsuse seltskonnas üpris kummalise väljenduse. Rokokoo-daamid lavastasid lamburi-idülle, ehtisid lambaid siidlintidega ja jalutasid nendega parkides: looduselähedus sai heaks tooniks, moeasjaks. Heaks tooniks sai ka filosoofide jumal-

damine, muidugi tingis seda osalt ebateadlik lootus neilt saada retsepte ühiskondlikkude ummikute ja kriiside lahendamiseks. Selline jumaldamine ravis Pariisis terveks nii mõnegi raske-meelse filosoofi. Seda tundis Hume ka enese suhtes. Ta tunnistas: „Siin ma toitun ambroosiast, ei joo muud kui nektarit, hingan vaid viirikuitsu ja kõnnin lilledes. Igaüks, keda ma kohtan, eriti iga naine, peab oma tähtsaimaks kohuseks mind austada pika ja vaimuka jutuga minu kuulsusest.“

Nii võis Hume Smithile avada Pariisis kõik uksed. Ent Smithi omagi nimi oli siin juba niivõrd tuntud ja hinnatud (Smithi „Kõlbeliste tundmuste teooria“ oli 1764. aastal ilmunud prantsuskeelses tõlkes pealkirja all „Hinge metafüüsika“), et teda südamlikult tervitati. Smith veetis väheste Pariisis viibimise kuude kestes rohkem aega seltskonnas kui üheski teises oma elu perioodis. Ta oli korrapärane külaline kõigis tolle aja tähtsamais kirjanduslikkudes salongides: parun Holbach'i, Helvetiuse, madam Geoffrin'i, krahvitar Boufflers'i, preili l'Espinasse'i, madam Riccoboni' ja tõenäoliselt ka madam Necker'i omas. Ta võttis osa uue majandusliku liikumise koosolekuist doktor Quesnay' korteris, külastas markii Mirabeau'd ja oli alati ümbritsetud sõpradest.

Abstraktsemaid küsimusi — küsimusi metafüüsikast ja teoloogiast — arutleti kõige rohkem parun Holbach'i pidusöökidel, kus viibisid filosoofid, literaadid ja entsüklopedistid, nagu Diderot, Marmontel, Raynal, Galiani. Siin võttis Smithi vastu vabameelseim ja jumalavallatuim vaim. Morellet, üks külastaja kinnitab, et seal on käsitletud ketserlikemaid teooriaid, on räägitud

asju, mis oleksid võinud pikse taevast alla kutsuda. Hume, kes ei lootnud seal kohata ühtegi ateisti, olla selles salongis neid kohanud korraga seitseteistkümmend.

Rahanduslase Helvetiuse juures Smith tutvus preester Morellet'ga. See preester ühendas sügava tõearmastuse iroonia ja naljaga, laulis kaheksakümneviie-aastaselt sõpradele koosviibimistel improviseeritud laule ja oli ühtlasi silmapaistev majandusteadlane. Tema selgitas Smithile kaubanduse-, panganduse-, krediidi- ja muid probleeme. Nimelt oli Smithil „Rahvaste rikkuse“ kava niivõrd välja kujunenud, et ta oma Pariisi-sõpradega arutles ja sõelus selle üksikprobleeme. Morellet imetles Smithi eritluse ja tähelepanekute täiuslikkust sel alal. Smith väljendas Morellet'le oma tänu näpunäidete eest seega, et kinkis temale Pariisist lahkudes mälestuseks oma taskuraamatu. Hiljem tõlkis Morellet „Rahvaste rikkuse“ prantsuse keelde.

Tagurlikemate salongide hulka kuulus madam Necker'i salong — siin oli õhkkond vabamõtlejatele talumatu. Smith pettus varsti ka Necker'i võimetes ja ennustas selle poliitilist langust, niipea kui ta satub mõne raskema ülesande ette. Ja tal oli õigus. Preili l'Espinasse'i salongis, kus liikus suhteliselt kõige rohkem daame, võis rahandusmeeste ja saadikute kõrval kohata kirjandusinimesi nagu Grimm, Condillac ja Gibbon. Siin keskustles ka Smith sageli entsüklopedist d'Alembert'iga ja Turgot'ga. Ka viimane kirjutas samal ajal oma tähtsaimat tööd, mille pealkiri „Vaatlused rikkuste kujunemise ja jagunemise üle“ väga meenutab Smithi teose pealkirja. Kahtlemata vahetasid mõlemad viljastavaid ideid ja Smithi Pa-

riisi-sõprade hulgas polnud kedagi, kelle karakterit ja vaimu ta rohkem oleks hinnanud kui Turgot' oma.

Füsiokraat Dupont de Nemours rõhutas hiljem, et kõik Smithi majanduslikes vaadetes õige olla laenatud Turgot'lt, ja mis ei olla laenatud, olevat vale. See süüdistus osutub põhjendamatuks, kui meenutada, et Smith oli rida aastaid enne Turgot'd harrastanud vabakaubanduse ideed, oli võitnud vabamajanduslaseks tulevase Inglise peaministri ja oli oma juba küpsede peatõdedega valgustanud Glasgow' kaupmehi. Smithi „Rahvaste rikkus“ sisaldab kriitikat nii Turgot' kui füsiokraatide üle üldse. Väidetakse, et Smith ja Turgot on kirja teel jätkanud vaidlusi pärast Smithi tagasipöördumist kodumaale. Nende vahel ilmnes huvitav vastuolu: Smith, kes oli suure osa oma elust veetnud raamatukogus, oli kriitilisemate ja mõõdukamate vaadete-ga kui praktilise elu inimene Turgot. Smithi praktiline meel ilmneb ka tema hinnangus Turgot' üle: ta pidas viimast liigselt lihtsameelseks praktilise riigimehe jaoks ning liigselt eluvõõraks inimeseks, kes alahindab eelarvamusi, tardunud kombeid ja rumaluse mõju, mis valitsevad maailmas ja tingivad puhtratsionaalsete reformide teostamatust. Smithi arvates Turgot oli liiga optimistlik, seejuures halb inimese iseloomu ja maailma tundja. Optimistlik Turgot seletas kuningale, et kümne aasta vältel võib rahvast kasvatamise teel muuta tundmatu-seni; Smith, kes kaldus ülehindama eelarvamuste ja erahuvide pidurdavat jõudu, kahtles isegi orjade vabastamise ja täieliku vabakaubanduse teostamise võimalikkuses ning rõhutas, et elu nõuab riigimehelt kompromisse: kui ei saa teos-

tada parimat valitsemise ja seaduste süsteemi, siis tuleb teostada parim võimalikkudest süsteemidest.

Smith oli tavaline külaline ka madam Riccoboni' juures. Ta võitis täiesti tolle daami soosingu. Riccoboni, endine populaarne näitlejatar, oli selle kutse vahetanud kirjandusliku tegevusega. Smith võrdles teda hiljem isegi Racine'i ja Voltaire'iga. Pariisis oli Smith ustav teatrikülastaja. Ehkki tal polevat olnud kõrva muusika jaoks, ometi ta külastas järjekindlasti ooperit. Teda huvitas nähtavasti kunstide teooria rohkem kui vahetu elamus. Meloodiat võrdles ta ühiskondlikkude tungidega — halvad ja ebasotsiaalsed kired olla ebameloodilised. Tõenäoliselt oli madam Riccoboni temale eksperdiks, ja heaks eksperdiks, teatri alal. Kui Smith Prantsusmaalt lahkus, siis saatis Riccoboni soovituskirju oma Londoni-sõpradele: ta soovitab Smithi kui armastusväärseimat filosoofi, keda ta kõvasti armastavat. Ta soovib, et kurat võtaks kõik filosoofid ja kirjanikud ja tooks temale — Smithi. Ühes kirjas nimetab ta Smithi „minu filosoofist elukaks“ ja kiidab ta iseloomu mahedust ja vaimukust. Nähtavasti ei saa selle liialdustesse kalduva daami soosingut siiski võtta mingi platoonilise armastusena, sest nendessamades kirjades nimetab ta ka teist oma sõpra „minu südamekallike“.

Ühe prantsuse markiisi näib Smith olevat võlunud põhjalikumalt. See naine kuulis Pariisis kõikjal räägitavat Hume'ist, ja kui ta veel kuulis, Smith olevat Hume'i sõber ja peaaegu sama suur filosoof, siis otsustas ta kuulsa šotlase vallutada. Kuid pärast paljusid pingutusi loobus ta selle-suunalistest katsetest: Smith ei suvatsenud teda

sallida. Sellise külmuse põhjustajaks peetakse Smithi kiindumust ühte inglannasse, kes sellal viibis samuti Prantsusmaal. Jutustatakse veel ühest varasemast Smithi armastusest väga kauni ja röömsaloomulise inglanna vastu kodumaal. Millised asjaolud siin takistasid abielu, pole teada, aga pärast selle armastuse nurjumist olivat Smith lõplikult loobunud naitumismõtetest. Igatahes pole säilinud Smithi elust rohkem intiimsema värvinguga andmeid ja armusuhete osa, mis tavaliselt on elulugudes tähtsal kohal, on Smithi puhul peaaegu olematu.

Kõigi teiste klubide ja teatrite kõrval pälvib õigustatult Smithi peamist tähelepanu inimesöbralikkude ökonomistide sekt, kelle koosolekud toimusid Pariisis ja Versailles's doktor Quesnay' (1694—1774) korteris. Viimane oli kuninga ja tema metressi madam Pompadouri ihuarst ning selle ökonomistide sekti, nn. füsiokraatide, vaimne juht ja isa. Füsiokraatide sügav ja mitmekülgne mõju Smithile on ilmne. Füsiokraadid olid esimesed, kes toonitasid, et sotsiaalsete nähtuste vahel on kindlad sidemed, seaduspärasused, mille tundmaõppimine on vajalik nii üksikisikutele kui valitsustele. See tunnetus tähistab uue teadusharu, uue teoreetilise distsipliini poliitilise ökonoomia algust. Füsiokraatide vaade, et inimeste vahekordi valitsevad raudsed seadused, mille autoriteeti mõistusega varustatud inimene saab eitada sama vähe kui geomeetria põhilauseid, on omane ka Smithile. Tera- vast kriitikast hoolimata, mis „Rahvaste rikkuses“ füsiokraatide süsteemile osaks saab, tunnistab Smith selle süsteemi kõigist senipüstitatud poliitilise ökonoomia õpetustest tõele kõige ligemal asetsevaks.

Füsiokraatide süsteemi filosoofiliseks aluseks oli, nagu teistegi ajastu edumeelsete õpetuste juures, loodusfilosoofia. Nad toonitasid klasside vastastikust sõltuvust, ent sealjuures nende üldist sõltuvust maapinnast — seega sotsiaalteadus muudeti loodusteaduseks. Loomuliku korra mõiste sisu ei olnud vaatluse tulemus, vaid see tuletati deduktiivselt inimese loomusest: inimese õigused ei põhjene mitte tema ajalool, vaid tema loomusel, väidab Turgot. Aukartus autoriteedi ja eraomandi ees pidi olema kooskõlas inimloomusega ja loomuliku korra aluseks. Nad nõudsid töövabadust, sise- ja väliskaubanduse vabadust ja riigi funktsioonide piiramist, toetudes liberaalsele õpetusele egoistlikkude huvide kasulikkusest üldsuse suhtes, ja lootsid liigkasu kõrvaldumist ning õiglase hinna kujunemist vaba võistluse tulemusena. Valitsuse tähtsaimaks ülesandeks jätsid nad eraomandi kaitsmise kõrval loomuliku korra seaduste õpetamise ja sisendamise. Füsiokraadid, liigitades esmakordselt tulusid, uurides nende jagunemise seadusi, analüüsisid tootmist ja mitmesuguseid kapitali kategooriaid, leidsid ainult põllumajanduse olevat produktiivse, ainult põllumajanduses ületavat toote väärtus looduse abi tõttu tootlemiskulude suuruse. Kaubandus ei loo üldse midagi, kaupmees kuulub ühes vabrikandiga eaproduktiivsesse viljatusse klassi ja väliskaubandus on paratamatu pahe. Füsiokraatide teooria pidas kõigist tululiikidest õigustatuimaks maarenti ja põhimikurendist ja nõudis kaudsete maksude asendamist otsekohestega.

Smith kasutas kõiki võimalusi keskusteluks füsiokraatidega. Teda hinnati nende koosolekuil kui lihtsat ning arukat meest, — ja see oli

kõik. Tema kalduvusi ja suuri võimeid süsteemide ja sünteeside loomiseks ei tunnetanud siin esialgu keegi. Füsiokraadid olid tollal parajasti oma aktiivsuse tipul ja poliitiline ökonomia oli saamas moeteaduseks Prantsusmaal. Vastavalt suur oli ka füsiokraatide iseteadvus ja optimism. Quesnay' korteris Versailles' lossis kuulis Smith väljendusi, mis teda võisid hämmastada. „See kuningriik on viletsas seisukorras. Rahval pole ei energiat ega ka raha selle asendamiseks!“ — kaebas ühel päeval Mirabeau, revolutsiooni tuntud kõnemehe isa. Temale vastas üks füsiokraat, et rahva saab päästa vaid suur sisemine vappetus või mõne Hiina-taolise maa-ala vallutamine. Nii seisis keset isevalitseja õukonda vaba mõtte- saareke. Et füsiokraadid rahva hüveolu kõrval kaitsesid ka kuningavõimu, olid riigitruud ja isamaalikud, siis, selle asemel et neid jälitada, nimetas kuningas Quesnay'd oma filosoofiks ja tuli kuulama vaidlusi. Pealegi ei seganud Quesnay end õukonna intriigidesse. Sellal, kui ümberringi keesis intriigid, arutati sõja- ja rahu- probleeme, ministrite lahkumist jms., vaidlesid ihuarsti korteris Adam Smith, Diderot, d'Alembert, Duclos, Helvetius, Buffon ja füsiokraadid põllumajanduse üle ja arvutasid puhastulu. Ka madam Pompadour tuli nendega jutlema Quesnay' korterisse, sest filosoofid ei suvatsenud minna vaidlema tema salongi.

16 aastat varem oli Smith juba väljendanud samu vaateid, mida ta siin kuulis füsiokraatidelt: et riigi rikkus ei seisne mitte kullas ja hõbedas, vaid tarbimishüvistes ja et viimaste hulka ei saa suurendada eesõiguste abil, vaid jättes tootjaile tegevusvabaduse. Nii kujunesid uue poliitilise ökonomia põhilaised iseseisvalt Ing-

lis- ja Prantsusmaal, tingituna aja nõuetest ja tarvetest, nagu on paljud muudki sisuliselt identsed avastused ja leiutised tekkinud üksteisest sõltumatult eri kohtades ühtlaste ühiskondlike eelduste ja vajaduste pinnal. Üksikasju Smithi diskussioonidest füsiokraatidega on vähe teada. Kui füsiokraadid maksudeküsimust arutledes väitsid, et riigimaks töötasult põhjustab vastavat palkade tõusu, kui kaupade hinnad ja tööjõu nõudlus jäävad endiseks, ja leidsid, et kaudsed maksud tööliste poolt tarvitatavalt kaupadelt annavad sama tulemuse, siis nõustus Smith nendega täiesti. Kuid „Rahvaste rikkuses“ Smith väidab maksu luksускаupadelt mitte mõjutavat palku, sest tööline võib neist loobuda. Nagu Smith selles küsimuses ilmutab sügavamat eritlusvõimet, nii ilmutab ta ka teistes küsimustes ülekasvamist füsiokraatidest. Smith austas Quesnay'd siiski niivõrd, et oleks talle pühendanud „Rahvaste rikkuse“, kui Quesnay mitte varem poleks surnud.

Smith tajus hästi vastuolusid ja ummikut, mis iseloomustasid enne-revolutsiooniaegset Prantsusmaad. Eriti füsiokraadid juhtisid tema tähelepanu rahva enamiku vaesusele, talupoegade kasvavale viletsusele, aadli ja rahandusmeeste rikkusele. Ajaloolane Tocqueville väidab, et revolutsiooni saab parimini mõista füsiokraatide töö kaudu, — ka Smith näib nende kaudu olevat jõudnud veendumusele, et põhiline murrang on paratamatu. Smith rõhutas rahandusreformi ja kolmanda seisuse üheõigsluse vajadust, kuid kahtles nende võimalikkuses seniste poliitiliste võimuvahekordade juures. Inglismaal olid ka vaeseimal kodanikul nahkjalanõud, Šotimaal polnud neid ainult alama klassi naistel,

kuid Prantsusmaal nägi Smith nii mehi kui naisi avalikes kohtades liikuvat palja jalu või puutuhvleis. See oli temale põhjendiks Prantsuse valitsemisviisi vastu, sest see riik oli üldiselt palju rikkam ja omas paremat kliimat ning maapinda. Smithi antipaatiat vabaduse piiramise ja kunstliku reguleerimise vastu väljendub ka tema antipaatiat Prantsuse parkide põetud ilupuude ja -põõsaste vastu. Obeliski- ja püramiidikujulisteks põetud ilupuid, mis inglaste parkidest olla kadumas rahvahulkade edenenud maitse tõttu, pidas Smith maitselageduse tunnuseks, ja viimast omakorda rahva enamiku halva elujärje tõenduseks. Maitsega inimene ei suutvat taluda aednikukääriseid „skulptuuri instrumendina“ ning obeliskiks ja püramidiiks moondatud puid. Näeme, et samad tendentsid, mis väljendusid Watteau' maastikumaalides, loodusfilosoofias, antimerkantlistlikus poliitilises ökonoomias, mõjutasid ka parkide stiili.

Smith lahkus Prantsusmaalt, oodates küll muudatusi sotsiaalses struktuuris ja aimates saabuvat murrangut, ent on tõenäoline, et ta neid muudatusi ja murranguid mitte ei kujutlenud sellise verise sotsiaalse vapustusena, mäherduseks kujunes Prantsuse revolutsioon. Mingisugune „katastroofide teooria“, nagu kerkis poliitilisse ökonoomiasse ja sotsioloogiasse näiteks XIX sajandil, ei kuulunud Smithi süsteemi. Selleks oli tema mehhanistlikust loodusteadusest ja loodusfilosoofiast toetatud usk inimloomuse muutumatusse ja asjade pidevasse hüpeteta arengusse liiga tugev. Ta nägi *ancien régime*'is paljude teiste selle aja kodanluse teoreetikute kombel vaid loomuliku korra haigust. Ta ei ülehinnanud sugugi mõistuslike retseptide terven-

davat mõju ja rõhutas, et nagu loomaliku elu tundmatud printsiibid tervendavad haige, hoolimata mõne arsti rumalaist eeskirjadest, ja asjade arengu loomulik käik likvideeris katoliku kiriku ilmliku võimu, hoolimata erahuvide vastuseisust, nii kulgeb ühiskondlik areng oma paratamatut rada. Kui Smith ei oleks seda paratamatut raja mõistet konkretiseerinud ja sisustanud teiste teoretikute kombel kodanluse ideaalidega ja huvidega, siis võiks tema juures kõnelda ajaloolisest materialismist. Samuti nagu ühiskondlikud eeldused, ebateadlik sõltuvus kodanlikust mentaliteedist ja neist johtuv optimism ei lubanud temal näha vabamajanduse hilisemat kriisi, nii varjasid nad tema eest ka Prantsuse revolutsiooni.

VII.

Eraõpetlasena Kirkcaldy's ja Londonis.

Vastuvõtt Prantsusmaal oli võlunud Hume'i niivõrd, et ta unistas tagasipöördumisest Prantsusmaale ja vanaduspäevade veetmisest Pariisis, Toulouse'is või mõnes teises lõunapoolses provintsilinnas. Smith oli saanud umbes samasuguse kohtlemise osaliseks, aga ta igatses kõvasti kodumaa järele ja nimetas Hume'i kava kerge-meelseks. Ta töötas, ehkki ütles end Prantsusmaal olnuvat väga õnneliku, mitte kunagi enam minna reisima. Kiiresti arenev Inglismaa, sõbrad Šotimaal, kavatsused ja töö ning vana ema tõmbasid teda kodumaale. Ta tõi Prantsusmaalt kaasa palju väärtuslikke kogemusi, andmeid, näiteid, millest on tulvil „Rahvaste rikkus“, tutvus uute poliitiliste ja ökonoomiliste vaatekohta-

dega ja probleemidega ajastu teadvuse parimate kehastajate ja esirinnavaimude kaudu.

Tagasi pöördunud Inglismaale 1766. a., jäi Smith mõneks kuuks Londoni, et jälgida „Kõlbeliste tundmuste teooria“ uue trüki ilmumist. Selle trüki lõppu paigutatud uurimus keelte algupärast, „Dissertation upon the Origin of Languages“, on tunnistuseks Smithi huvide suurest avarusest. Londonis viibimise aega kasutas ta ka oma teadmiste süvendamiseks Briti Muuseumis. Teiste küsimuste kõrval uuris ta asumaadeküsimust, mis muutus sellal väga akuutseks, pälvides avalikkuse tähelepanu järjest rohkem. Seitsmeaastase sõja tulemusena omandas Inglismaa küll Prantsuse asumaad Põhja-Ameerikas, kuid samal ajal hakkas merkantilistliku poliitika tõttu, mis taotles sõjavõlgade katmist, teravnema tema vahekord Ameerika-asumaadega. Kui sama Townshend, kes Smithi palkas hertsog Buccleuch' õpetajaks, 1767. a. maksustas Ameerikasse sisseveetava tee, siis tõusid seal aktiivne ja passiivne vastupanu, mis mõne aasta jooksul arenesid avalikuks mässuks¹⁾. Smith näib sellal olevat koos lord Shelburne'iga analüüsinud asumaadeküsimust. Asja selgitamiseks ta uuris kõigi riikide asumaadepoliitikat, alates vanast Roomast ja Kreekast. Ta sedastab Kreeka asumaade suuremat hüveolu, kunstide ja teaduste suuremat arengut võrreldes Rooma omadega. Selle põhjuseks ta peab Kreeka asumaade rippumatust ja vabadust oma huvide taotlemisel. Oma tunnetused ja vaated asumaadeküsimuses paigutas Smith „Rahvaste rikkusesse“, kus nad täiesti liitusid teose üldkavandiga.

¹⁾ Vt. C. Sh. Jones, George Washington. Tartus 1931.

ÜSLIIVIKA
Raamatukogu

Šotlaste vastuolud inglastega kandsid Smithi kriitilist suhtumist inglaste asumaadepoliitika- kasse ja teritasid tema pilku selle poliitika väär- sammude suhtes. Smithist sai esimene tähtsam rahvaste enesemääramise eestkostja ja imperia- listliku poliitika hukkamõistja. Veel tänapäe- valgi on Smithi vastavad argumendid üheks anti-imperialistide tõhusamaks relvaks. Tema argumentide tõhusus johtub asjaolust, et ta asu- maade vabadust ei põhjendanud mingi platooni- lise inimesarmastusega, vaid kõigi, ka ema- maade, egoistlike kasudega.

Smith katsub hävitada muinaslugu Eldoraa- dost, mis oli ühenduses Ameerika kullaga. Kullahimus söötsid üle ookeani tuhanded — ka vagad jesuiidi-paatrid. Jesuiit Gumila, kes us- kus tõelise kullamaa olelust, rääkis suure sooju- sega, kui õnnelik ta oleks, kui ta saaks evangee- liumi valgust jagada rahvale, kes on võimeline nii rikkalikult tasuma misjonitöö vagu teeneid. Smithi seletuse järgi olevat kulda Ameerikas palju vähem kui loodeti ja sealt saadud kuld ei olevat suurendanud Euroopa riikide rikkust, vaid ajanud kulla hinna siin odavaks. Ko- lumbuse maalingud Hispaania õukonnale Ameerika rikkusest olla liialdused: rahva tõelist rik- kust, kasulikke loomi ja taimi, olla seal vähem. St. Domingo'l näiteks on suurimaks imetajaks olnud mingi neljajalgne roti- ja küülikuvaheline loom, ja sellegi on hispaanlaste imporditud kas- sid ja koerad varsti hävitanud.

Smithi arvates on Inglismaa ja ka teiste Eu- roopa riikide poolt liiga tähtsaks peetud kasu kolooniatest; tegelikult aga on tulu koloniaal- kaubanduse monopolidest ainult näiline. Kolo- niaalkaubanduse monopol on häirunud loomu-

likku rahvamajanduse tasakaalu, on tõmmanud Briti kapitali muudelt aladelt sinna, kuhu see ise poleks siirdunud, ja on sellise meelevaldse kapitali juhtimisega teistesse kanaleisse muutnud Briti rahvamajanduse süsteemi kõikuvaks ja ebaterveks. Selle tõttu elavad tööstur, kaupmees ja tööline alatises asumaade kaotamise hirmus. Võistluse puudumise tõttu annab asumaadega kauplemine küll suuri kasusid, ent kauguse tõttu on kapitali ringkäik siin aeglasem kui kaubeldes naaberriikidega, kust kapital on ära meelitatud. See tõsiasi muudab kasu näiliseks. Kapitalide ülemäärane siirdumine asumaadekaubandusse kahjustab kodumaa tööstust, lähikaubandust kui ka põllumajandust. Lisaks sellele on asumaade haldamise ja nende pärast peetud sõdade kulud ja kahjud nii suured, et tulud neid ei suuda hüvitada. Nii ulatusid Seitsmeaastase sõja kulud 90 miljoni naelsterlingini. Smith pole unistaja, ta ei looda üheltpki rahvalt vabatahtlikku loobumist mõnest provintsist või asumaast. Ehkki see oleks rahva huvidele kasulik, kuid valitseva kihi erahuvidele oleks see kahjulik ja rahvuslikule uhkusele solvav. Smith pooldab täiesti asumaade üheõiguslust emamaaga. Seega muutuksid rahutud ja mässavad alamad sõbralikkudeks ja truudeks liitlasteks. Vabakaubandus edendaks mõlemate poolte hüveolu, sest ka asumaadele pole monopolid kasuks, vaid kahjuks. Inglismaa ei või uhkustada oma teenetega asumaade ees, peale asumaadesse väljarändava rahva tootmise. Kolooniade rajamisel Ameerikasse on mänginud peamist rolli rumalus ja ülekoos. Ida- ja Lääne-India pärismaalastele on kaubanduse edenemine küll toonud teatud kasu, kuid teisest küljest tõi eurooplaste sissetung päris-

maalastele õudseid kannatusi. Smith loodab, et eurooplased tulevikus nõrgenevad ja pärismaalased tugevnevad ja et viimased suudavad õpetada eurooplasi oma õigusi austama. Koloniaalmonopolid, nagu muudki merkantilistlikud meetodid, takistavad asumaade omakapitalide tekkimist ja tootmisjõudude arengut, mis omakorda negatiivselt mõjutab emamaa rahvamajandust. Smith mõistab hukka maailmariigi asutamise selleks, et kasvatada ärisõprade massi.

Kolooniate vabaduse all ei mõistnud Smith siiski nende täielikku lahkulöömist, iseseisvaks riigiks muutumist, nagu seda pooldas tema sõber Hume, kelle arvates kolooniad varem või hiljem pidid eralduma — nagu küps vili kukkuma puust. Tema vabamajanduse süsteemiga polnud kooskõlas uute riigipiiride juurdetekkimine, mis pealegi ei saaks toimuda sõjata. Targemaks ja kasulikumaks mõlemale poolele pidas Smith kõige tihedamat liitumist, täielikku uniooni ja kokkusulamist üheks kuningriigiks, kus kõigi kodanike õigused ja kohused oleksid ühesugused. Suur majandustervik merkantilistlike pidureita, kõigi riigiosade suhteliselt võrdse esindusega parlamendis — niisugusena igatses Smith näha Briti impeeriumi. Smith nõustus isegi sellise võimalusega, et Briti riigi pealinn ja valitus viidaks Ameerikasse, kui näiteks impeeriumi tõeline keskus ja raskuspunkt on Ameerika rahvastiku kasvu ja majandusliku arengu tõttu nihkunud üle Atlandi ja kui sealse rahva esindajail on Londoni parlamendis ülekaal. Raskused kolooniatega ei sõltuvat sugugi asjade loomusest, vaid eelarvamustest, mis on omased rahvale nii siin- kui sealpool ookeani.

Londonist sõitis Smith 1767. aastal Kirk-

caldy'sse. Siin möödusid tema aastad „Rahvaste rikkuse“ kirjutamise tähe all. Hume püüdis teda küll veenda maaelu ebakohasuses temataolisele mehele, kuid Smith eelistas oma vaikset sünnikohta linnaelu mitmekülgsusele ja rõõmudele. Ta elas siin oma ema juures, süvenes töösse ja raamatuisse ja külastas vahetevahel Edinburgh'i. Ta nautis, nagu Shakespeare Stratford'is, elu keset lihtsat rahvast, kelle seas ta oli veetnud nooruse. Vahel külastasid teda sõbrad. Nii veetis Oswald, kes varsti suri, paar kuud Kirkcaldy's. Sõbrad linnades hankisid Smithile töö jaoks vajalikke andmeid ja informeerisid teda päevauudistest. Hume'ile kirjutab ta selle ajajärgu elust: „Minu tegevuseks siin on uurimine, millesse ma olen põhjalikult süvenenud... Minu meelelahutuseks on pikad üksildased jalutuskäigud mererannikul... Ma tunnen end siiski väga õnnelikuna, rahulolevana ja mugavasti. Ma pole seda olnud rohkem vist kunagi kogu oma elus.“ Ta külastas tihti ka oma õpilast hertsog Buccleuch'd, kes oli abiellunud ja asunud elama Šotimaale.

Smithi valimine noore hertsogi matkakaaslasteks oli omal ajal üllatanud paljusid. Teda peeti selleks kõige ebakohasemaks kui äärmiselt hajameelset ja enesesüvenenud inimest: omi radu ja mõtteid jälgija olla halb valvaja teise üle. Ka peeti Smithi nii õilsahingeliseks, et ta ei suutvat näha ega kammitseda kurjust ligimeses. Arvati, et Smithi palkamist põhjustas Townshendi auahnus näha hertsogi õpetajana kuulsat šoti filosoofi. Tegelikult põhjustas hertsogi usaldamist Smithi hooldusesse teatud määral Townshendi soov hertsogis äratada huvi poliitilise karjääri vastu. Ta lootis Smithilt kui

poliitiliselt filosoofilt vastavat eostamist ja mõjutamist. Ootustele vastupidiselt oli Smith kõige kohusetruumaks hooldajaks. Kui õpilane näiteks Prantsusmaal lamas palavikuhaigena voodis, istus Smith päevade kaupa tema voodi kõrval. Smithi surma puhul tunnistas Buccleuch, et ta on kaotanud sõbra, keda ta austas ja armastas „mitte ainult tema suurte talentide tõttu, vaid kõigi isiklikkude vooruste pärast“.

Townshend'i soov kasvatada Buccleuch'st poliitikut luhtus. Smithi mõju oli teissugune. Smith ei pooldanud politiseerimist ja ülistas viljakat tööd, ja tema mõjul pidi õpilases kaduma igasugune huvi poliitilise karjääri vastu. Tegelikult sai Buccleuch'st humaanne ja õiglane maa-aadlik, kes hülgas kõrgelennulise karjääri, oli isaks oma arvukatele rentnikkudele ja edendas teadlikult ning jõudsasti põllumajandust. Smithi õiglustunne, välise sära põlgus ja humaansus olid teda tugevasti mõjutanud. Ja Smith jäi tema alatiseks juhiks.

Ehkki Smith oma pahameele ja põlguse maksva ühiskonnakorra vastu peenendas teoreetiliseks rünnakuks, häiris ta siiski oma käitumisega ja vastasrindliku meelsusega mõnigi kord seltskonna meeoleolu. Ta hukkamõistud ebaõigluse ja vale suhtes olid tihti teravad ning tema väljendused sündmatud. Äärmisest keskendumisest tingitult näib Smithi hajameelsus sel eraõpetlasena töötamise ajajärgul olevat jõudnud kõrgpunkti. Kord on ta söögilauas külalistega keskustledes veeretanud tüki võileiba ümmarguseks, pannud siis teekannu ja valanud vett peale. Valanud sealt enesele ühe tassi, leidis ta selle olevat halvima tee, mis ta kunagi joonud. Kord läinud ta pühapäevahommikul öömantlis aeda

jalutama. Teerada viinud sealt maanteele. Ta sammunud viisteistkümmend miili kodunt eemale, kuni kirikukellade helin ja vastutulevad kirikulised äratanud ta mõtiskelust. Teinekord oli ta lõunalauas ägedasti süüdistanud üht juhtivat riigimeest ja jäänud äkki vait — kui talle meenus selle riigimehe lähim sugulane, kes istus teisel pool lauda.

Kahe aasta jooksul oli ta „Rahvaste rikkuse“ kirjutamises teinud nii suuri edusamme, et kavatses 1770. a. sõita Londoni seda trükki andma. Kuid uute mõtete ja värskete andmete tulv meelitas teda järjest täiendama, süvendama ja muutma oma tööd. Nii möödus selle ilmumiseni veel kuus aastat. Töö viimistlemist aeglustasid ka aegaviitvad kõrvalülesanded ja Smithi haiglane, pidevalt halvenev tervis. Haigluse juures näivad orgaanilised põhjused mänginud väga väikest osa. Üksindus, ületöötamine ja teised talitluslikke häireid soodustavad ning neist omakorda sõltuvad tegurid on oletatavasti tähtsal kohal Smithi haiguseloos. Smithi enese arvates johtus tema haigus meelelahutuste puudumisest ja liigsest keskendumisest ühele ainele. Nagu eelpool märgitud, vihjab rida andmeid sinna poole, et „Rahvaste rikkuse“ looja, nagu suur protsent teisigi teedrajavate süsteemide, avastiste, leiutiste ja teoste loojaid, ei anna välja kujuteldavat normaalse ja terve inimese standard-tüüpi.

Tähelepanu ja aega röövis Smithilt ka 1772. aastal tekkinud majanduskriis, mis oli eriti laastav Šotimaal. Pankrottidelaine oli ebatavaline tolle aja kohta: Edinburgh'i kolmekümnest pangast elas kriisi üle vaid kolm. Ühe suure, põllumajandusega seotud panga (Douglas Heron and

Company) varisemine vapustas kogu Šoti ärielu. Nimetatud panga tähtsamaid aktsionäre oli hertsog Buccleuch. Tõenäoliselt abistas Smith nii Buccleuch'd kui ka teisi oma sõpru nõuandjana ummikust pääsu otsimisel. Ehkki see ühest küljest takistas uurimuse viimistlemist, oli see teisest küljest õpetlik Smithi-taolisele majandusteadlasele ja suurendas tema töö elulähedust. Smith ei tulnud sel puhul siiski kriiside-teooria püstitamisele, sest kriiside perioodilisus ja seaduspärasus majandustsüklites hakkasid silmapaistvamalt ilmnema alles XIX sajandil. Samal ajal, 1772. aastal, ähvardas „Rahvaste rikkusele“ saada saatuslikuks üks juhuslik asjaolu. Võimas Ida-India Kompanii oli sattunud raskustesse. Seltsingu juhatus kavatses saata Indiasse erilise komisjoni teostama kontrolli ja tutvuma olukorra üksikasjadega. Kolmeliikmelise komisjoni ühe liikme kandidaadina figureeris Smithi nimi. Paistab, et viimane oli nõus astuma seltsingu teenistusse. Kuid lõppeks jäi komisjoni saatmine parlamendi vahelesegamise tõttu siiski teostamata. Oleks Smith siirdunud Ida-India Kompanii teenistusse, siis arvatavasti „Rahvaste rikkus“ poleks kunagi näinud päeva-valgust, kui arvestada halastamatult teravat kriitikat, mida sisaldavad selle töö esimene ja teine raamat mainitud seltsingu kohta. Professor Rogers kinnitab isegi, et seltsingu ja Smithi ebaselgete suhete tõttu on käsikiri lebanud trükkimatult neli aastat Smithi laualaeakas. On raske kindlaks määrata, kas on siin tegemist Smithi osava äraostmiskatsega seltsingu poolt, sarnaselt tänapäeval praktiseeritavale ebasoovitavate leuitiste ja nende patentide äraostmise ja hävitamisega, kuid on kindel, et „Rahvaste rikkus“

väga hädaohustas Ida-India Kompanii huvisid, võimu ja sissetulekuid.

1773. aastal siirdus Smith uurimuse viimistlemiseks ja trükkandmiseks Londoni. Vastu tema lootusi kulus selleks veelgi mõni aasta ja nii veetis ta raamatu ilmumiseni mitu aastat Londonis, tehes vaid mõne lühikese retke väljaspoole, muude seas ühe ka Prantsusmaale. Talle pakuti vahepeal mitut koduõpetajakohta noorte aadlivõsude juurde, kuid ta ei võtnud pakkumisi vastu, nagu teda ei võlunud ka võimalus pääseda vabanenud moraalifilosoofia õppetoolile Edinburgh'i ülikoolis. Tema heast nimest annab tunnistust Edinburgh'i kodaniku õiguste kinkimine temale sealse linnanõukogu poolt. Juba 1767. aastal oli ta valitud Londoni Royal Society liikmeks.

Tema tervislik ja vaimne seisukord aga tegi talle muret. Ta tundis surmahirmu, kartis, et ta võib surra enne, kui raamat ilmub trükis. Seks juhuks määras ta Hume'i oma kirjandusliku testamendi teostajaks ja saatis talle kirjaliku volituse. Avaldamisvääriliseks pidas ta ainult valminud katkendit ühest kavatsetavast tööst, mis käsitles astronoomiliste süsteemide ajalugu.

Londonis töötas Smith oma käsikirja põhjalikult läbi. Ta tutvustas seda peatükkide viisi sõpradele, kuulas nende näpunäiteid ja arvustusi ning kirjutas nende põhjal mõnegi peatüki täiesti ümber. Ta armastas vaielda ja vestelda paaris klubis, kus teda kuulati meelsasti. Kuigi ta kõneluste stiil on tihti rohkem sarnlenud loengule kui tavalisele keskustelule, on see siiski kuulajaid võlunud õpetlikkuse, soliiduse, järjekindluse ja meetodiga. Märgitakse, et ta hääl on olnud kare, väljendus sageli kogelev ja käitu-

mine tõkestatud. Kuid märgitakse ka ta näo-
joonte silmapaistvat hingestatust teda paeluvaid
küsimusi arutledes ja tema naeru heasüdamlik-
kust. Ta hinnangud inimeste üle olnud tavaliselt
liiga süstemaatilised selleks, et olla õiged,
kuid heatahtliku kallakuga. Püüdes hoiduda
solvamast isikut, oli ta seda karmim ideelises
võitluses. Ta armastas püstitada teooriaid ja
libises neid vaidlustes kaitstes mõnigi kord so-
fistikasse. Seda asjalikum, rahulikum, mõistus-
likum ja induktiivsem püüdis ta olla oma uuri-
muses, selles rünnakus edu pidurdavate päri-
muste vastu. Siin lootis ta, nagu kogu ühiskonna-
klass, kelle teadvust ta kehastas, teaduse lunas-
tavale mõjule. Sellest oli tingitud teaduse vaba-
duse nõue.

Kuivõrd Smithil oli südamel teaduse sõltu-
matus ja vabadus, see ilmneb tema võitluses tea-
duse monopoliseerimise katsete vastu ülikoolide
poolt. Mõned Šoti ülikoolid võimaldasid sellal
arstikraadi omandamist väga kergesti. Ei nõu-
tud õppetööst osavõttu, ei nõutud ka vastava ek-
sami sooritamist eksternina, vaid kraad anti vas-
tava tasu ja kahe tegeliku arsti, kes tihti olid
kahtlaste võimetega, tunnistuse põhjal. Nii
muutusid teaduslikud astmed äriesemeiks ja Šoti
ülikoolid üleküllastasid Inglismaa arstiteaduse-
doktoritega, kes vaevalt oskasid eraldada tuik-
soont tõmbsoonest. 1771. a. vallandati Londoni
haiglas üks Edinburgh'i diplomiga arst oska-
matuse pärast. Buccleuch, kes 1774. a. valiti
Edinburgh'i arstiteadusliku kolledži auliikmeks,
üritas kirjeldatud pahe kaotamist. Riigivõimu-
dele koostati märgukiri, milles paluti teaduslike
kude kraadide jagamise kitsendamist: arsti-
kraadi taotleja pidi vähemalt kaks aastat osa

võtma ülikooli õppetööst ja sooritama vastavad eksamid.

Smith ei pooldanud sugugi nimetatud kava, sest see polnud kooskõlas vabaduse ja vaba võistluse printsiibiga: esiteks piiras see konkurentsi vaeste ja rikaste ülikoolide vahel ja teiseks ülikoolides ja väljaspool ülikooli teotsevate teadusmeeste vahel. Just vaesemad ülikoolid olid ainelistes huvides sunnitud kergel käel jagama teaduslikke kraade, ja uus korraldus oleks Smithi arvates näiteks arstide kasvatamise tegelikult andnud rikaste ülikoolide kätte, kes stipendiumide jne. tõttu koondasid eneste ümber rohkem õpilasi. Et rikaste ülikoolide teaduslik tase nende õppejõudude kindlustatud sissetuleku ja nende sõltuvuse tõttu kiriklik-feodaalsetest ringkondadest niigi oli suhteliselt madalam, siis võis uus korraldus veelgi süvendada eralduvat kildkonnavaimu neis ülikooles ja nende õpilastes. Smithi seisukohalt oli arstikraadi helde jagamine, ehkki kahjulik kolleegidele, kasulik rahvale, sest see põhjustas arstide arvu kasvu ja seega nende honorari odavnemist. Kui doktorite tootmise ainuõigus oleks vaid Oxfordi ja Cambridge'i käes, siis, väidab Smith, oleks pulsikatumine kaks-kolm korda kallim, ja samal ajal võiksid arstid olla mitu korda rumalamad. Ükski ülikool ei tagavat arstinime kandja sobivust arstiks. Smith oli Londonis elades kuulunud kuulsale eraõpetlasest meedikule William Hunter'i loenguid anatoomiast. Ta rõhutab, et paljude eraõpetlaste õpilased väärivad kindlasti teaduslikke kraade rohkem kui suurem osa neist, kes on mõne aasta veetnud mingis ülikoolis. Igasugused stipendiumid ja eesõigused, mis meelitavad ja sunnivad õppijaid teatud õppeasutistesse, vä-

hendavad õppeasutiste omavahelist võistlust ja teevad õpetajaile tarbetuks paremate võimete ja kvalifikatsiooni taotlemise. Teaduslike kraadide eesõigused ja monopoliseerimine sarnanevad tsunftikorda iseloomustavate õpipoistemäärustega. Halb töö ja kõrged hinnad on monopolide tulemus. Nagu tsunfti-määrused pidurdasid tööstuse arengut, nii on ülikoolide eesõigused nende enamikust välja surunud kasuliku ning mõistliku kasvatusena. Nagu külade kudumistööstus tasakaalustas linnade tsunftikorra varjukülgi, nii on eraõpetlased kompenseerinud ülikoolide ühekülgsust ja täitnud lünki nende tegevuses.

Oma väidete tõendamiseks viitas Smith Vana-Kreekale. Seal nõudnud riik kodanikult küll teatud oskusi, näiteks sõjalisi, kuid polevat end seganud hariduse korraldamisse. Esimesed filosoofia ja kõnekunsti õpetajad pidid rändama. Kui nõudmine kasvas, tekkisid paiksad filosoofia ja kõnekunsti koolid. Riigi vahelesegamine piirdus vaid koha võimaldamisega õppetegevuseks: nii näiteks Platon sai Akadeemia, Aristoteles Lütseumi ja Zenon Portikuse. Sellest hoolimata oli kreeklaste osavus sõjalistes ja kodanikuoskustes niisama suur kui uuematel rahvastel. Ja leidus alati õpetajaid, kes õpetasid kõrgemaid seisusi kunstides ja teadustes, mis olid vajalikud või moes. Nõudmine teatud õpetuse järele tõi esile, nagu see alati sünnib, ka selleks tarviliku talendi ja võistlus põhjustas selle talendi arenemist suurima täiuslikkuseni. Võimed, mida vanad filosoofid omasid, ja tähelepanu, mida nad pälvisid, ei jätnud midagi soovida.

On täiesti õigustatud eraõpetuse kaitsmine

Smithi poolt. Olemuselt see osutub teaduse vabaduse ja edu kaitsmiseks. Paljude avastuste ja uute teaduste tekkimine, mis käis rööbiti kodanluse arenguga ja sõltus osalt sellest, oli toimunud väljaspool ülikoolide seinu, oli toimunud konservatiivsete kihtide vastupanu kiuste. Smithi ajalgi olid paljud ülikoolid täiesti feodaalse meelsuse teenistuses ja Smith ründas teravasti ülikoolide kitsendavat eluvõõrast vaimu. Õppeasutistes ja ülikoolides, ütleb ta, ei ole kasvatus korraldatud mitte õppijate ja rahva huvidele vastavalt, vaid kitsa ringkonna ja õpetajate kasude ning mugavuse kohaselt. Selle kasvatus ülesanne olla kõigil juhtudel õpetaja autoriteeti püsti hoida, kas viimane oma kohust täidab või mitte, ja õpilast sundida uskuma õpetaja võimetusse ja heasse tahtesse. Õpetajate juures eeldatavat täiuslikemat tarkust ja voo­rust, õpilaste juures suurimat võimetus­ta ja rumalust.

Oxfordi ülikoolis oli Smith ise kogenud loodusteaduste ignoreerimist ülikooli poolt. Ta oli tutvunud ka teaduste uurimise ja populariseerimise meetoditega ja ajaloo­ga, alates Vana-Kreekast, oli süvenenud Euroopa ülikoolide ajalukku ja põhiseadustesse, — ja ta nõudis vaba võistlust ka teaduslikul alal. Kui poleks avalikke eesõigustatud õppeasutisi, arvab Smith, siis ei õpetataks ühtegi süsteemi ega teadust, mille järele pole nõudmist, mille õppimine pole kasulik, paratamatu või moes, ja hea diplomiga mehed ei saaks olla sellised vähikud, nagu nad on, hoolimata kõigi õpingute sooritamisest. Eraõpetlasil pole mingit mõtet pakkuda skolas­tilisi teravmeelsusi ja mõttetusi sisaldavat teadust ning kopitanud süsteeme. Ja tõelised edu­ sammud, mis on tehtud uuemal ajal näiteks filo-

soofias, on enamasti eraõpetlaste teened, mida ülikoolid on tunnustanud alles suure viivitusega. Üldiselt olla rikkad ülikoolid edusammudele kõige vaenlikumad ja hülgavat õppekavades kõik olulised reformid.

Nii laienes Smithi juures vabavõistluse printsiip ka teadusele ja haritlaste tootmisele. Haritlaste tootmist, nagu majanduslikkudegi hüviste tootmist, pidi reguleerima nõudmine. Ületoodangu probleemi selle tänapäevasel kujul ta ei tundnud. Tunnistades isegi annete, võimete ja talentide tekkimist nõudmise, s. t. sotsiaalse vajaduse mõjul, ennetas ta sajandi võrra vastava teadusliku distsipliini psühholoogia tähtsamaid tunnetusi.

„Rahvaste rikkus“ hõlmas ka ülikoolideprobleemi. Viimane probleem põimus ning liitus selles orgaaniliseks tervikuks rahanduslikkude, kaubanduslikkude, asundus- ja muude probleemidega ja laiendas selle töö kogemuspärast lähteala. Ja pärast kaheteistkümnenda aastast tööd ilmus viimaks Londonis märtsis 1776 „Inquiry into the Nature and Causes of the Wealth of Nations“. Smith oli ette valmistanud selle ilmumist 1759. a. „Kõlbeliste tundmuste teoorias“: ta tahtvat ühes teises uurimuses anda ülevaate valitsemise ja seaduste üldprintsiipidest ja nende mitmesugustest muutustest ühiskondliku elu mitmesugustes perioodides nii õiguse kui ka riigimajanduse ja -kaitse alal. Hiljem Smith seletas, et „Rahvaste rikkus“ on täitnud lubaduse majanduse ja riigikaitse alal. Lubaduse esimene pool jäigi teostamata.

„Rahvaste rikkuse“ küpsmist saatis järjest teravnev Inglismaa ja tema Ameerika-kolooniate vastuolu. 1776. aastal, s. t. selsamal aastal, kui

ilmus „Rahvaste rikkus“, oli võitlus emamaa ja asumaade vahel kõrgpunktis ja lahenes asumaade täieliku lahkulöömisega emamaast. Selle konflikti arenemine oli olnud julgustavaks saatemuusikaks Smithi töö valmimisel, tõestades tema seisukohtade ning taotluste ja sündmuste arengusuuna ühtimist. Smith oli juba Glasgow's kaupmeeste ja Ameerikast saabunud istandnike kaudu tutvunud asundusprobleemiga. Ta oli tutvunud ka Benjamin Franklin'iga. See piksevarda leiutaja ja Ameerika-asumaade iseseisvuse suur eestvõitleja oli ta pühendanud olukorra üksikasjusse ja teda sügavasti mõjutanud. Londonis elades püüdis Smith veenda mõõtuandvaid isikuid kolooniate üheõigusluse kasulikkuses. Kuid Inglismaa jätkas merkantilistlikke meetodeid asumaade suhtes. See viis viimased vägivaliani ja sundis neid vabadust võtma jõuga.

„Mingile tervele rahvale keelata oma isiklikest produktidest kõik teha, mis ta neist teha võib, või oma kapitali ja tööstust nii rakendada, kuidas see temale kasulik näib — see on inimesoo pühimate õiguste ilmne rikkumine“ — nii deklareeris Smith „Rahvaste rikkuses“. Samal aastal avaldatud Ameerika-kolooniate iseseisvuse deklaratsioon ütles muu seas järgmist: „Meie peame silmanähtavaks tõeks asjaolu, et kõik inimesed on sündinud ühetaolisteks ja Loojalt saanud teatud võõrandamatud õigused, peale muu õiguse elada, vaba olla ning õnne poole püüda; riigivalitsused on selleks seatud, et nad inimestele nimetatud õigused kindlustaksid, ja nende võim on õigustatud ainult siis, kui ta valitsetavalt heakskiitmist leiab. Iga kord, kui mingisugune valitsusvorm neid õigusi rikkuma hakkab, on rahval õigus teda muuta, või kao-

tada.“ Nende sisult samaste mõttekäikude üheaegne ilmumine nii siin- kui sealpool ookeani ei tõenda mitte ainult üldise meelsuse samasust erinevatel maa-aladel, vaid näitab ka, kuivõrd Smithi suurtöö oli kantud, põimunud ja välja kasvanud sellest meelsusest. Smith andis ajastu edulistele tendentsidele poliitilis-ökonomilise sõnastuse ja pühitsuse.

VIII.

„Rahvaste rikkus.“

Poliitilise ökonomia ülesandeks on Smithi teooria järgi rahvale hankida rikkalikku tulu või, õigemini, luua eeldusi, mis rahvale võimaldavad ise seda eesmärki taotleda ja saavutada. Peale rahva rikastamise peab poliitiline ökonomia rikastama ka riigivõimu, s. t. valitsusele kindlustama avalikkude ülesannete sooritamiseks vajaliku sissetulekut. Mitmesuguste rahvaste ja ajajärkude erinevad edusammud on viinud kahe erineva poliitilise ökonomia süsteemi tekkimisele. Ühte neist nimetab Smith agrarsüsteemiks, teist kaubandus- ehk merkantiilsüsteemiks. Uuemate Euroopa rahvaste majanduspoliitika on olnud soodsam linlaste erialale käsitööstusele ja väliskaubandusele kui maarahva erialale põllumajandusele. Paljud muud rahvad, näiteks hiinlased, egiptlased, hindud, on harrastanud vastupidist poliitikat, on soodustanud põllumajandust tööstuse ja kaubanduse arvel.

Agraarsüsteem, s. t. selline poliitilise ökonomia süsteem, mis põlluprodukti peab rahva

rikkuse ainsaks või peamiseks allikaks, pole praktiliselt täiesti puhtal kujul kehtima pääsenud ühegi rahva juures. Teoreetiliselt on ta kindlamalt välja töötatud füsiokraatide õpetuses. Smith mõistab hukka lähtekoha, mille järgi tööstus- ja kaubanduskapitalid on ebatootlikud ja et tööstuses ja kaubanduses toote väärtus iialgi ei tõusvat üle tootlemiskulude, nagu põllumajanduses.

Smithi mõttekäik on järgmine:

Mingi rahva maa- ja tööproduktid võivad rohkeneda sooritatava kasuliku töö tootlusjõudluse kasvamise ja tööhulga suurenemise tõttu. Tööviljakus, produktiivjõudlus, sõltub, esiteks, töölise arenevast osavusest ja, teiseks, masinate täienemisest, millega ta töötab. Et aga tööstuses tööjaotusprintsip, millest on sõltuvuses masinate täiendamine ja töölise osavuse arenemine, on teostatav ja ka teostatud põhjalikumalt ja paremini kui põllumajanduses, siis on selge, et kasvavat toodangut ja rikkust ei saa kirjutada ainult põllumajanduse arvele. Mingi rahva poolt sooritatava tööhulga kasv oleneb sellele aluseks oleva kapitali kasvust, viimane omakorda kokkuhoiust, mis tööstuses ja kaubanduses on samuti suurem kui põllumajanduses. Seega suurendavad esimesed rohkem kui viimane mingi rahva tööliste tulu, tema töö ja põllutoodete kasvu. Süsteem, mis hindab põllumajandust rohkem kui tööstust ja väliskaubandust ja püüab esimest soodustada viimaste arvel, kahjustab kaudselt just neidsamu omi huvisid, mida ta kaitsta tahab, ja jookseb paratamatult ummikusse. Selline süsteem on õigupoolest veel vastuvõtmatum kui merkantilism, mis küll kapitali kisub tähtsalt kohalt, põllumajandusest, tööstusse ja kauban-

dusse, kuid siiski mõnd tööstusala teatud määral edendab. Põllumajandussüsteem aga halvab tegelikult ja vastu enese tahtmist oma lemmik-ala. Sest iga rahva kaubanduse tähtsamaks alaks on linna ja maa kaubavahetus, kuid põllunduslik süsteem halvab seda tähtsat rahvamajanduse osa. Linn saab maalt aineid, mis moodustavad elatispõhivara, ja tööstuse tooraineid ja annab vastutasuks tarbimiskaupa. Kuna agraarsüsteem pidurdab ja vähendab tööstustoodangut, siis on viimane kallis, s. t. väike hulk tööstuskaupu tuleb vahetada ja vahetatakse suure põllumajandustoodete hulga vastu. Seega on põllumajanduse tooted odavad, nende vahetusväärtus on suhteliselt väike. See tõsiasi ei meelita mahutama põllumajandusse kapitale, suurendama toodangut ja kultiveerima maad. Tööstuse ja käsitöö pidurdamise tõttu väheneb siseturu, põllumajandusele tähtsaima turu maht, ja see omalt poolt halvab põllumajandust. India ja Hiina majandusliku arengu kängumine on osalt tingitud agraarsüsteemist ja tõendab eeltoodud väiteid. Sama seadus, mis kehtib siseriiklikus ulatuses, kehtib ka rahvusvaheliste suhete kohta: põllundusriigi kõrged tollid välismaistelt tööstuskaupadelt vähendavad kodumaiste põllundus-saaduste reaalkaalu.

Smith arvustab küll füsiokraatide vaadet, mille järgi vaid põllumajandusse mahutatav töö on tootlik, kuid tunnistab nende õpetuse senipüstitatud poliitilise ökonoomia süsteemidest tõe kõi ge ligemal asetsevamaks, sest see õpetus rõhutab majanduslikku vabadust ega näe rahvaste rikkust rahas, vaid toodeldud hüvistes.

Füsiokraatide õpetus oli teatud määral vastuoluliseks üldkehtivale merkantilistlikule prakti-

sele. Smith, hüljates füsiokraatide loodud ülekompensatsiooni, põllunduse ülehindamist, analüüsib põhjalikult merkantilismi ja arvustab seda teravasti. Tootlemise ainus eesmärk on tarbimine, seepärast tuleb tootjate huvisid ainult niipalju arvestada, kuipalju nõuavad tarbijate huvid. Kuid merkantiilsüsteemis ohverdatakse tarbijate huvid tootjate omadele, piirates näiteks selliste võõraste kaupade sissevedu, mis kodumaistega võistleksid. Ka väljaveopreemiad on kasuks vaid tootjaile ja kahjuks rahva enamikule. Kõige hoolimatumini olla kodumaiste tarbijate huvid vabrikantidele ja ärimeestele ohverdatud seadusandluses, mis reguleerib vahekordi asumaadega Lääne-Indias ja P.-Ameerikas: on asutatud terve riik, et kasvatada „kundede“ rahvust, kes kalli hinna eest ostaksid toodangu inglise tootjailt. Ja nende asumaade valitsemise ja vallutamise kuludest sõltuvaid võlgu peab kandma kogu inglise rahvas: nende võlgade protsendid ei ületa mitte ainult asunduskaubanduse ainuõigusest saadavat kasu, vaid kõigi sinna eksporteeritavate kaupade koguväärtuse.

Tubak, mida Inglismaa tarbib, arutleb Smith, tuleb monopoli tõttu Marylandist ja Virginiast ostes Inglismaale kahtlemata odavam kui muudele riikidele. Kui muudki riigid omaksid kauplemisvabadust Marylandis ja Virginias, siis tuleks tubak kõigile riikidele, ka Inglismaale, veel odavam kui praegu. Turu laienemise tõttu oleksid tubakaistandused suurenenud ja tubakahind langenud. **S e e s a m a** Inglise kaupade hulk oleks asumaades vahetatav **s u u r e m a** tubakahulga vastu. Nii on muude maade võistluse allasurumisega saavutatud kasu relatiivne, mitte absoluutne. Kasu oleks võrratult suurem,

kui Inglismaa tähelepanu suunduks asunduskaubanduse asemel kauplemisele Prantsusmaaga: Põhja-Ameerika asumais on vaevalt 3 miljonit inimest, Prantsusmaal aga 24 miljonit. Et aga Prantsusmaa on rikas ja võistlusvõimeline, nii et inglise ärimehed ja töösturid teda kurnata ei saa, siis õhutavad nad kirglikult rahvuslikku viha-vaenu ja hirmutavad rahvast ebasoodsa kaubabilansiga. Ühe rikkus ja võim, mis võiks kasulik olla teisele, muutub merkantiilsüsteemis viha põhjuseks, sest selle süsteemi aluseks ja taotluseks on rikaste ning vägevate kasu ja ta soodustab vaid vastavat tööstust, kuna need alad ja tööstused, mis tooksid kasu vaestele ja rahva suurele enamikule, jäetakse tähelepanuta ja pidurdatakse. Taotledes soodsat kaubabilanssi, ohustatakse ja kahjustatakse rahva hüveolule soodsaimat tootmise-tarbimise vahekorda.

Rahva hüveolule kaubabilansist palju olulisemaks peab Smith tootmise-tarbimise bilanssi, mis erinedes esimesest täiesti, vastavalt oma seisukorrale tingib rahva tõusu või laostumise. Tootmise-tarbimise bilanss võib hoolimata passiivsest kaubabilansist olla siiski soodus rahvale. Rahvas võib kas või poole sajandi kestel vedada rohkem sisse kui välja, sissetulev kuld ja hõbe võib kohe jälle välja voolata, käibel olev metallrahhulk võib järjest väheneda ja asenduda paberiga, võlad võivad kasvada, — ja siiski võib selsamal ajal rahva tõeline rikkus, aastaste põlluja töötodete vahetusväärus, kasvada suhteliselt veel rohkem. Kui aastase toodangu vahetusväärus on suurem aastase tarbimise omast, siis kasvab vastavalt kapital. Viimane asjaolu tingib toodangu veelgi suuremat kasvu. Nii osutub merkantilistlik aktiivse kaubabilansi kultus, mis ku-

jutleb ja taotleb ühe rikastumist teise kehvimise arvel, kasulikuks vaid kitsa rühma huvidele.

XX sajandil harrastatav majanduspoliitiline võte, hüviste hävitamine hinna tõstmise või senisel tasemel hoidmise otstarbel, esines kapitalismi algsajandeilgi. Smith sedastab suure hulga vürtside hävitamist Madalmaade kaupmeeste poolt ja arvab, et kaubaseltsid toimiksid samuti ka teraviljaga, kui nad saaksid selle monopoliseerida.

Hüljates merkantilistide ja füsiokraatide süsteeme taotles Smith neid asendada uue, vabamajanduse süsteemiga. Ta unistas mingisugusest ühtsast maailmariigist või maailma ühendriikidest vabamajanduse taustal: „Kui kõik rahvad harrastaksid vaba sisse- ja väljaveo liberaalset süsteemi, siis sarnaneksid mitmesugused riigid, millesse jaguneb üks suur maailmajagu, ühe suure riigi mitmesuguste provintsidega.“ Nagu sisekaubanduse vabadus mingis riigis vähendab elukallidust ja on mõjusaimaks näljahäda vältimise vahendiks, nii oleks riikidevahelisel sisse- ja väljaveo vabadusel samasugune toime: ühe maa küllus teeks tasa teise maa puudujäägi. Näljahädad ei ole kunagi johtunud tõelisest puudusest, vaid valitsuste ebasobivatest sammudest.

Smithi eelkäijad-rahvamajanduslased olid otsinud rikkuse allikat põllutöös, kudumistöötuses, meresõidus ja kaubanduses. Smith näeb seda töös üldse, nimelt ühiskondlustatud, töö ja otuse printsiibi põhjal eristunud ning sellesama printsiibiga ühendatud ja seotud töös. Majanduslik maailm on Smithi arvates tööjaotusel põhjenev hiigelkäitis. Rikkuse eriilmingud moodustavad ühtsa terviku, mille sidejõuks on inimese soov parandada oma majanduslikku olukorda. Viimane soov mõjutab ökonoomilise maa-

ilma vahetut ja automaatset enese-reguleerimist. See kõik eeldab vabameelset majanduspoliitikat, mis ei taotle mitte ühe või teise rahvasklassi erilisi, vaid kogu ühiskonna üldisimaid huve.

Tööjaotus, tööprotsessi ühiskondlustumine oli aastatuhandeid olnud hindamatuks teguriks hüviste tootmisel. Ta oli mõjutanud suurimal määral inimese arengut, rahvaklasside omavahelisi suhteid, ühiskonna struktuuri. Eriti silmapaistvaks muutusid need mõjud, ühiskonna struktuursed muutused sõltuvuses tööjaotusega, uusajal. On tõsiasi näiteks järgmise küllalt iseloomustava kausaalketi olemasolu uusaja algul: Flandria spetsialiseerumine tekstiiltööstusele mõjutas Inglismaal lambakasvatuse edenemist; selle tõttu tuli importida vilja välismaalt; sellest johtus Ida-Saksamaa kohanemine viljaväljaveoks; sõltuvuses sellest väljaveost oli talupoegade kõrvaletõrjumine suurmaapidamise poolt; talupojad siirdusid tööstusse ja tegid konkurentsi tsunftidele; tsunftid laostusid kiiremal, kuna kudumistööstus ja vabrikud löid õitsele, leides küllaldaselt töölisi suurmaapidamise poolt väljatõrjutud maarahvas. Hoolimata analoogilistest tööjaotuse nähtustest rahvuslikus kui ka rahvusvahelises ulatuses ei suudetud enne Smithi tajuda ja küllaldaselt tunnetada tööjaotuse tähtsust. Smithile kujunes selle tähtsuse tunnetus tõhusaks relvaks merkantilismivastases võitluses. Smithi tööjaotuse teooria on tänapäev igapäevale niivõrd tuntud, et on raske hinnata selle originaalsust ja omaaegset väärtust.

Mitte väliskaubanduse bilanss ja rahatagavarad ei tingi rahva hüveolu, nagu väidab merkantilism, ka mitte ainult maa pole tootlik, nagu

rõhutavad füsiokraadid, vaid töö, mis on suunatud pidevale kasulikkude vahetusväärtuste tootmisele — see on Smithi peamisi aksioome. Mitte ainult maaharijate klassi, vaid kogu rahva töö on tootlik: aastas tootletud hüvised on kõigi ühise töö tulemus. Rikkuse aste on tingitud töötajate arvust ja nende tööviljakusest, see omakorda sõltub looduse abist ja tootmisse rakendatud kapitalist. Hüvised sünnivad ühistöö, kooperatsiooni tulemusena, mis teostub inimühiskonnas tööjaotuse kujul. Selle asemel et ise hoolitseda kõigi oma vajaduste eest, ise tootleda vajalikke tarbeaineid, pühendub inimene ühe spetsiaalse hüvise tootmisele. Siit tuleneb hüviste hulga ja toodanguvõime määratu suurenemine, edu ja hüveolu kasv. Mida arenenum ja viimistletum on tööjaotus üksikute rahvaste, majandusharude, käitiste ja isikute vahel, seda suurem on rahvamajanduse tootmisjõudlus.

Tööjaotusest tuleneb tarbijale rikkalikem ja odavam hüviste valik, ettevõtjale jõudude ja võimete parim kasutamise ja arendamise võimalus ja töölise siirdumine kohta, kus rahvamajanduslik tööjaotus temale kindlustab sobivaima töö ja parima palga. Tööjaotus, olles arengu ja rikkuse eeldusi, teeb vajalikuks isoleeritud üksikkäitiste seose ja suhtlemise hüviste vahetamise teel turul. Turul maksivad vahetusväärtuse kujunemise seadused on ühtlasi tegelikkudeks rikkuse tekkimise seadusteks. Turul kujunev hind ei väljenda mitte hüvise tarbimisväärtust ega toote kasulikkust, vaid vahetusväärtust. Hüviste vahetusväärtuse põhialuseks algelises majanduses, kus ei tunta kapitali ja maa-erandit, on töö, erandliku süsteemi juures aga tootmis- kulud, mis moodustuvad tööpalgast, põhimiku-

rendisest ja kapitalikasumist. Viimane koosneb hüvitusest ettevõtja vaeva eest, hüvitusest kapitali loovutamise ja kapitali riisiko eest, s. t. ettevõtja palgast, kapitalikasvikuist ja ettevõtja kasust. Neist tegureist tingitud hind kõigub teatud määral nõudmise-pakkumise mõjul. See hinnakujunemise mehhanism mõjutab omakorda toodangu jaotamist, kuna nõudmise turul moodustavad ostjate sissetulekud. Smith arvestab täiel määral majanduselu nähtuste suurt mitmekesisust, ta analüüsib põhjalikult mitmesuguste tegurite vastastikust vahekorda ja kinnistab pika rea asjade ja protsesside vastastikuseid sõltuvussuhteid. Nii sõltub tööpalk maa rikkusetasemest ja kultuurinivoost. Teda määravad nõudmine-pakkumine, mis omakorda on sõltuvuses kapitali hulgast. Turg määrab ka protsendi kõrguse. Protsendi kõrgus ja riisiko reguleerivad kapitali voolamist-jagunemist üksikuisse toodanguharudesse. Maarent kujuneb keerukas protsessis. Osaliselt ta on tööstuse arengu tõttu tõusva või langeva põllundussaaduste hinna funktsioon, on seoses rahvamajanduse üldise arengu astmega jne.

Smith leiab tööjaotuse positiivsed tulemused johtuvat kolmest peapõhjusest. Nimelt: ühe ning sama töö harjutlemine kujundab tööliises suure vilumuse ja osavuse, aitab säästa aega üleminekute ärajäämise tõttu ühelt töölt teisele, peale selle kutsub pidev tegelemine ühe ning sama tööga loomulikult ja paratamatult esile täiendusi ja leiutisi. Tööjaotus ja spetsialiseerumine annete kohaselt võimaldavad ka loomulikkude võimete ja eelduste paremat kasutamist. Smith ei ülehinda loomulikkude annete tähtsust, ta rõhutab, et nende erinevus eri inimeste

juures on tegelikult palju vähem kui usume. See pole niivõrd tööjaotuse põhjus kui tagajärg, eluviisi, harjumuste ja kasvatus tulemus. Sünnilt filosoof ei erinevat oma kalduvuste, võimete ja eelduste poolest mustatöölisesest pooltki niipalju kui näiteks puudel jahikoerast või jahikoer hundikoerast. See inimeste erinevuse ühiskondliku algupära tunnustamine sai hiljem, sotsialistide poolt edasiarendatuna, hädaohtlikuks „kolmandale seisusele“ ja põhjustas seetõttu vastutoime, mis XX sajandil saavutas haripunkti bioloogiliste erinevuste ja rassi rõhutamises.

Spetsialiseerumise edenemisel, tööjaotuse suurenemisel väidab Smith olevat ka piirid. Nendeks piirideks on turu ulatus ja kapitali hulk. Kui turg on liiga piiratud, siis ei julgusta see kedagi täiesti pühendumata teatud kitsale erialale: sest pole väljavaateid enese tarbimisest ülejäävate tööproduktide vahetamiseks teiste tööproduktidega. Seepärast soodustab laienev asumaadega ja välisriikidega kauplemine, mis suurendab rahvusliku tööstuse turgu, tööjaotuse edenemist ja siit sõltuvalt ka hüviste hulga kasvu ja rahvuse rikastumist. Kuna iga tööstuskäitise tehnilise korrastuse täiendamine, mis peagu käsikäes käib tööprotsessi eristumisega, eeldab kapitali mahutamist, siis on tööjaotus sõltuv ka kapitali hulgast.

Rahvusvaheline tööjaotus on samasuguse tähtsusega mingi rahva hüveolule kui tööjaotus siseriiklikus ulatuses. Siit sõltub Smithi rahvusvahelisus, nõue tollide kaotamise ja rahvusvahelise kaubandusvabaduse järele. Täieliku vabakaubanduse juures on iga maa võistluse

tõttu sunnitud tootma kaupa, milleks tema loomulikud eeldused on parimad ja tootlemise tingimused odavamad. Kui mingi võõras maa meid saab varustada teatud hüvistega odavamalt, kui võimaldavad kodumaised tootlemiskulud, siis on kasulikum neid hüviseid importida, vastu andes kaupu, mille tootlemistingimused on kodumaal soodsamad kui mujal. Seega pakub rahvusvaheline tööjaotus igale maale suurimat kasu. Järelikult on merkantilistlikud ainuõigused täiesti kahjulikud ja keelda kodumaa põllumeeste näilistes huvides näiteks vilja sissevedu väljast, ei tähenda tegelikult muud kui kindlaksmääramist, et omamaa tööstus ja rahvarv ei tohi tõusta iialgi kõrgemale kui kodumaa põllusaadused elatada suudavad. Rätsepale on kasulikum oma jalanõud osta kui ise valmistada ja kingsepal ei tule kunagi mõttesse oma rõivaid ise õmmelda. Mis on mõttetud üksikisiku suhtes, peaks olema mõttetud ka rahvastevahelistes suhetes. Monopolid ja soodustused kindlate tööstusalade suhtes osutuvad tegelikult just kodanikkude kapitalide vägivaldseks suunamiseks, s. t. sunnivad näiteks rätsepat valmistama oma saapaid ise. Kasvuhoonete ja sõnnikulavade abil võib küll Šotimaal kasvatada häid viinamarju ja neist valmistada ka head veini, ent see vein maksaks kolmkümmend korda rohkem kui Portugali või Hispaania oma. Ka siis, kui see vein ei maksaks kolmkümmend korda, vaid ainult ühe kolmesajandiku võrra rohkem, oleks rumalus valmistada seda kodumaal.

Mingi rahva hüveolule olulisem kui kullaja hõbedahulga suurendamine on iga-aastaste põllu- ja töösaaduste vahetusväärtuse suurendamine. Eksportinud Prantsusmaale tubakahulga,

mille väärtus on 100 000 naelsterlingit, võib kaupmees sealt tuua Inglismaale sessamas väärtuses kulda. Kuid ta võib selle 100 000 naelsterlingi eest osta Prantsusmaalt veini, mis Inglismaal on väärt 110 000 naela ja seega suurendada kodumaa rahvuslikku kapitali 10 000 naela võrra. Nagu kaupmees, kel on keldris saja kümne tuhande naela eest veini, rikkam on sellest, kel on laos saja tuhande naela eest tubakat, nii on ta ka rikkam tollest, kel on saja tuhande naela eest kulda kassas: ta võib rakendada töösse suurema hulga töölisi ja võimaldada seega sissetulekut ja elatist suuremale hulgale inimestele kui mõlemad teised. Kuna rahvuslik kapital koostub üksikkapitalidest, siis on see kaupmees, kes ei harrastanud merkantilistlikku poliitikat ja kulla asemel importis veini, suurendanud rahvuslikku kapitali ja vastavalt ka maa tootmisjõudlust.

Nii kujutleb Smith ühiskondlike hüviste tootmist tema tervikus kõrvutiseisvate ja üksteisest sõltuvate käitiste koostöö funktsioonina. Nendevahelise sideme moodustab hüviste vahetamine. Iga üksiku tegevusharu edu on tihedas seoses teiste eduga. Füsiokraadid olid rahvamajandust kujutlenud rohkem vertikaalse klasside ja kihtide lademikuna: põllumajanduses teotsejad kandsid oma õlul eba-produktiivseid rahvakihte, kogu ühiskonda. Smith kujutleb ühiskonda horisontaalsel tasemel, kus kõik klassid on üksteisele võrdselt vajalikud ja kus ühelgi klassil pole ainuülesannet hoolitseda teiste klasside elu-ülalpidamise eest. Käsitöeline, kes säästab põllutöölisele majaehitamise või riiete valmistamise vaeva, aitab sel viisil suurendada põllumajanduslikku toodangut, nagu põllutöelinegi, vabastades käsi-

töölise külvamisest ja kündmisest, omalt poolt kaasa aitab tööstustoodangu suurenemiseks.

Smith on täiesti teadlik ka tööjaotuse pahe-dest ja mõistab, et mida rohkem tööjaotus ja spetsialiseerumine edenevad, seda enam lihtsustuvad teatud isiku töövõtted. „Inimesel, kes kogu oma elu veedab sellega, et teostab paari lihtsat liigutust, mille tulemus võib-olla alati on üks ja seesama...., ei ole võimalusi oma mõistuse harjutamiseks ja leiutamisevõime pingutamiseks, et otsida vahendeid raskuste vastu, mida ta kunagi ei kohta. Loomulikult ta kaotab võimed sellisteks harjutusteks ja muutub lõppeks nii mõistmatuks ja rumalaks, nagu inimolend üldse võib muutuda.“

Juba füsiokraadid tunnetasid eraomandi arengu ja majanduselu seaduste despootlikkust, inimese tahtest sõltumatut käiku. Smithi usk majanduse enese-reguleerimisse ja endaalgatusse on veel optimistlikum. XVIII sajandil olid mõisted „loomulik, õiglane, mõistuslik ja kasulik“ sünonüümid, — seda olid nad ka Smithile. Väites majandusliikkude instituutide loomulikku algupära, uskus ta ühtlasi nende headtegevasse iseloomu, nende arengu sisemise loogika kooskõlas olemisse inimese huvidega. Smithiski asus optimistlik veene, mille üle Voltaire vaimukalt ironiseeris, nimelt et olev maailm on parim kõigist võimalikest maailmadest, — kui vaid kõrvaldada mõningad rumalusest tingitud pahed.

Smithi arvates ei vajanud majandus enese organiseerimiseks mingit hooldavat ega kalkuleerivat kollektiiv-tahet, mingit erilist kokkulepet inimeste vahel. Ta uskus majanduse automaatsesse tasakaalustumisse ja regeneratsiooni. Mingisugune ratsionaalselt organiseeritud plaa-

nimajandus ei mahu tema süsteemi raamidesse. Tuhandete ja tuhandete üksikisikute teod, kes kõik läksid oma teed üksteisest hoolimata, trügides, võisteldes ja ahnitsedes, kel ei olnud mingit aimust, milliseid sotsiaalseid tagajärgi nende teod annavad, on andnud majanduslikule maailmale tema tänapäevase kuju.

Suurtes joontes pole olelev majanduslik maailmapilt mitte mõne organisatoorliku aju kindla üldplaani teostumise tagajärg, vaid on kujunenud üksikjoonte kuhjumisest, mille on tõmmanud tohutu arvu üksikisikute vaistulised liigutused ja tungid ilma taotletavat eesmärki kujutlemata. Smithi arvates on inimühiskond analoogiline sipelgate omale: üksiku indiviidi vaist juhhib tema tegevust nii, et kõigi tegevuste kokkumängust sünnib täiuslik maailm, ilma et mängu osalised ja kaastöölised teadlikud oleksid omast osast. See vaatepunkt on olemuselt täiesti kooskõlas ajastu deistliku loodususundiga. Ühiskonnas valitsevad seadused muutuvad Smithi süsteemis mehaanika seadustega sarnlevaiks loodusseadusiks, mis seisavad kõrgemal inimlikust tahtest ja panevad endid maksma vastuseisust hoolimata. Mõte ökonoomilise maailma iseseisvast kujunemisest ja ülesehitamisest on fatalistlik, kuid nagu eelpool märgitud, on see fatalism optimistlik, nagu tavaliselt võiduka ja edukalise ühiskonnakihi elutunne.

Eelöeldut rakendab Smith kõigis üksikprobleemides. Tööjaotus näiteks pole ürgselt mitte vähimalgi määral taotlenud ja ette näinud üldist hüveolu, milleni ta on viinud. Tööjaotus on paratamatu, kuigi väga aeglane tulemus ühest inimloomuse kalduvusest, kalduvusest vahetamisele, vahetuskaubandusele. Ka nimetatud kal-

duvus ise pole esmane, vaid sõltub isiklikust huvist: „Inimene vajab pidevalt oma kaasini-
meste abi ja asjatult ootaks ta seda ainuüksi
nende heatahtlusest. Ta jõuab palju ennemini
sihile, kui ta saab nende egoismi oma kasudest
huvituma panna ja neile näidata, et nad hüvitu-
vad isiklikult, kui nad tema jaoks teevad, mis ta
neilt soovib... Mitte lihuniku, pagari või pruu-
lija heatahtluselt ei oota meie oma rooga, vaid
nende arvestamisest nende omade huvidega.
Meie ei pöördu nende humaansuse, vaid nende
egoismi poole.“

Iga inimene taotleb tegelikult üksnes oma,
mitte aga rahva kasu. See taotlus viib ta loo-
mulikult ja paratamatult sellisele kapitali raken-
damisele, mis rahvale on kasulikem. Jälgides
omaenese kasu, edendab inimene rahvuse huve
palju mõjusamalt kui teadlikult üldisi huve
taotlema hakates. Taotledes oma toote kõrgei-
mat vääristamist isikliku kasu mõttes saavutab
inimene ühtlasi, nagu mingi nägematu käe
juhtimisel, eesmärke, mida ta kunagi pole igat-
senud.

Smith selgitab neid pool-materialistlikke
põhiväiteid näitega feodalismi laostumise päe-
vilt. Sajandite kestes polnud läänihärradel ku-
hugi mahutada oma varandusi ning nad pidid
neid pillama sööminguil-joominguil. Nii näi-
teks toitis krahv Warwick peale oma külaliste
30 000 logelejat. Kuningad olid võimetud lääni-
härrade suhtes. Lahtine maa oli ja jäi korra-
lageduse, vägivalla ja röövide tallermaaks. Mida
kuningate soovid ja võim aga kunagi poleks
suutnud, selle sooritas väliskaubanduse ja töös-
tuse vaikne ja tähelepanematu mõju. Pakku-
des läänihärradele kalleid aardeid, luksus- ja

muid kaupu ning suurendades sellega nende väljaminekuid, mõjutasid kaubandus ja tööstus seniste pillamisviiside tagaplaanile jäämist ning läänihärrade õukonna ja ihukaardi vähenemist. Paari teemantpandla ja muude ehete tõttu, lapsiku ja madalaima edevuse rahuldamiseks, minetasid läänihärrad oma tähtsuse ümbritsevate lo-gelejate ning priileivasööjate kaitsjaina ja leiva-isadena ja kaotasid seega oma võimu ning auto-riteedi. Nii toimus revolutsioon, mis üldsuse hüveolule oli suurima tähtsusega, kahe kihi tege-vuse tõttu, kellest kumbki ei kavatsenudki üld-sust kuidagi teenida. Suurmaaomanike ainsaks motiiviks oli lapsiku edevuse rahuldamine. Kaup-mehed ja käsitöölised toimisid puhta omakasu põhimõttel, tehes endid siiski palju vähem naeru-väärseks. Kumbki klass, ei suurmaaomanikud ega kaupmehed-käsitöölised, ei omanud aimustki sellest suurest revolutsioonist, mille korda saatis ühtede rumalus ja teiste ahnitsemine.

Nii areneb hüviste vahetus egoistlikul pin-nal ja rööbiti sellega tööjaotus. Teadmine, et tooteid, mis ületavad isikliku tarbimise, igal ajal võib ümber vahetada vajaliku vastu, õhutab iga-ühte pühendumata teatud eritegevusele ja oma võimeid täiusele viima teatud erialal. Tööjaotus on kõigile inimestele ühise vahetustungi tulemus ja see oleneb spontaanselt kõigi ja iga üksiku isiklikkude huvide vastastikest mõjutustest. Hüviste vahetuse suurimaks kergendajaks ja seega rikkuste suurendajaks on raha. Kuidas on tekkinud r a h a? Ka see pole loodud avaliku võimu või rahva teadliku tahteaktiga. Raha on loonud kollektiivne vaist, sest inimesed märkasid varakult primitiivse vahetuse pa-hesid ja ebateadlikult täienesid nende hüviste

vahetamise meetodid. Avalik võim segas end vahele alles hiljem, kui oli levimas metallraha, et templi abil eraldada teri aganatest, s. t. õigeid valedest.

Tööjaotuse ja raha kõrval on Smithil tähtsamaks rahvamajanduslikuks teguriks kapital. Rahva aastast põllu- ja töösaaduste väärtust ei saa suurendada teisiti kui suurendades produktiivsete tööliste hulka või tõstes senirakendatud tööliste tootmisjõudlust. Tootmisse rakendatud tööliste arv võib märgatavalt kasvada vaid juhul, kui paralleelselt kasvab rahvamajanduslik kapital, tööliste ülalpidamiseks ja rakendamiseks vajalik põhivara. Muutumatu tööliste arvu juures võib tootmisjõudlus üksnes siis kasvada, kui töö lihtsustamiseks ja kergendamiseks vajalikude masinate ja tööriistade hulk suureneb ja täieneb ja tööjaotus edeneb. Mõlemad eeldavad uut kapitali.

Kapitali kasvamine pole Smithile mitte ainult peamine vahend rikkuse suurendamiseks, vaid, nagu ilmneb paljudest „Rahvaste rikkuse“ arutlustest, tihti ka ainuke vahend selleks. Tööstus võib kasvada ainult sel määral, kuivõrd suureneb kapital, ja kapital saab suureneda ainult sel määral, kui suur osa sissetulekust jääb tarbitamata. Kapital osutub tõeliseks rahvamajandusliku elu valitsejaks. Tema suurenemine sillutab teed tööle ja vähenemine paneb oma veto igale uuendusele. Härrandlikult viljastab ta maad ja inimese tööd või jätab need sööti. Kapital tootmisvahendite näol hävitab jõude-elu ja laiskuse ning asendab selle hoolsusega — Smith meenutab suurte masside vaesust ja logelemist parlamendilinnades, valitsuseresidentsides, ja nende paremat elujärge ning hoolsust tööstuslinnades.

On õige: mida suurem on rahva kapital, seda enam produktiivseid töölisi võidakse ülal pidada, seda suurem võib olla masinate ja instrumentide tootmine, mis suurendavad töölise tootlikkust, ja seda rohkem võib areneda rahvuslik tööjaotus. Kuid kapitali saab tunnistada vaid üheks teguriks hüviste tootmises, nagu Smith mõnikord ka teeb, mitte ainsaks. Tänapäeva rahvamajandusteadus rõhutab kapitali, tööjõu ja loodusjõudude koostööd hüviste tootmises ja nende kolme teguri funktsionaalset sidet. See kapitali kohatine ülehindamine Smithi poolt on vastuolus „Rahvaste rikkuse“ esimese, tööd toonitava lausega. Kuid Smithi töö esimesest lausest kulgeb teatavasti arengujoon üle Ricardo marksismi. Pole võimatu, et Smith alateadlikult-vaistuliselt tajus selles esimeses lauses kolmandale seisusele tulevikus peituvat hädaohtu, ja põrgates tagasi selle edasiarendamisest, oli sunnitud kodanluse prestiiži säilitamiseks kapitali tähtsust ülemäära rõhutama. Nii jääb Smithi seisukoht kõikuvaks ja see vastuolu jääb lahendamata „Rahvaste rikkuses“.

Kuid ka kapitali kuhjumine ei sünni ühiskonna kollektiivse ettenägelikkuse, vaid tuhandete isendite üheaegse tegevuse tõttu, kes, hingestatud ja õhutatud oma olukorra parandamise soovist, piiravad väljaminekuid ja rakendavad säästetu produktiivselt. Nii on Smithile ka kapitalide kuhjumine ning kasvamine majanduselu endaalgatuse tõenduseks. Inimese kokkuhoiutahe, varade kuhjumine, püüd sel teel oma olukorda parandada on nii tugevad, et isegi pillavate valitsuste rumalused ei ole suutnud tühistada nende häid tulemusi.

Majanduselu spontaanse enesekorralduse

idee leiab rõhukama väljenduse pakkumise nõudmisega kohanemise teoorias. Tööjaotusele rajatud ühiskonnas, kus igäüks toodab turu jaoks ilma vastava kokkurääkimiseta, ilma eel-lepinguta võistleja ja tarbijaga, on oluline kaupade pakkumise kooskõlastamine nõudmisega. Smith eristab absoluutset ja efektiivset nõudmist. Tootjad rahuldavad vaid efektiivset nõudmist, s. t. nende nõudmist, kes on võimelised tasuma tootmiskuludele vastavat loomulikku hinda. Selle loomuliku hinna määravad põhimikurendis, kapitalikasum ja töötasu. Vaese mehe nõudmine ning igatsemine tõlla ja tõllatäkkude järele on absoluutne nõudmine, kuid mitte mõjus, efektiivne nõudmine, ja sellist nõudmist turg ei rahulda. Tööjaotusele ja hüviste vahetusele toetuv ühiskond eeldab, et midagi tasuta ei anta, et keegi tasuta ei tööta. Probleemi, et toodang kooskõlastub efektiivse nõudmisega, ehkki igäüks toodab huupi, hea õnne peale, katsub Smith lahendada abiks võttes hinnateooriat ja eristades tarbimisväärtust ning vahetusväärtust.

Ilma välispoolse tõuketa toimuv pakkumise kohanemine nõudmisega toimub järgmiselt. Kui pakutud hulk ületab efektiivse nõudmise, siis ei saa seda kõike müüa neile, kes on valmis maksuma kogu kaubasse mahutatud töötasule, kapitalikasumile ja põhimiku-rendisele vastavat hinda. Osa kaupa tuleb müüa neile, kes maksavad vähemat hinda. See tõsiasi surub alla kogu hinna. Turuhind langeb alla loomuliku hinna keskmiselt sel määral, kuivõrd tingib kaupade küllusest sõltuv müüjate võistlus. Asi kujuneb vastupidiseks, kui nõudmine ületab pakkumise. Kui pakutud hulgast jätkub parajasti nõudmise ra-

huldamiseks, siis püsib turuhind loomuliku hinna tasemel ja kõik kaubad müüakse selle hinna eest, sest müüjate võistlus ei luba tõusta hinda kõrgemale loomulikust hinnast.

Kõige selle tähelepanuväärse reguleerumise tingib isiklik huvi. Kui kaupade hulk teatud ajal ületab nõudmise, siis müügihind ei kata tema osiste täit väärtust. Kui see puutub näiteks põhimiku-rendisesse, siis vastav maaomanik kasutab enese huvides oma maad teisiti. Kui see puutub tööpalka või kapitali-kasumisse, siis sunnivad töölise ja ettevõtja huvid neid oma tööd, resp. kapitali, rakendama teisiti. Seega väheneb turustatava toodangu hulk ja hind tõuseb loomuliku hinnani. Nii toimub majandusliku mehhanismi automaatne reguleerumine ja hüviste tootmise pidev kohanemine nõudmisega. Smithi arvates saab turuhind kauem seista üle loomuliku hinna vaid siis, kui kapitalistid saavad oma kasusid varjata, kui neil on tootmisaladusi, tulusaid patente ja kui neid kaitseb monopol. Ent need on erandid või ebanormaalsused, mis üldreeglit ainult kinnitavad.

Hüviste tootmise teooria, tootmise kohanemise õpetus, on Smithi juures märksa rohkem viimisteldud kui hüviste tarbimise teooria, mis saab vähema tähelepanu osaliseks. Smith rakendab kohanemise teooriat huvitavalt ka rahvastiku küsimuses. Kuidas reguleerub rahva arv? Ühiskondliku nõudmise kohaselt, vastab Smith. Alamates klassides on harilikult palju lapsi. Kui tööjõu-nõudmine on väike ja palgad on madalad, siis sureb vaesuse ja viletsuse tõttu suur hulk lapsi, kuna kõrged palgad laste surevust vähendavad. Kui on tõusmas nõudmine tööjõu järele, siis peab töötasu tõus paratamatult mõjutama

abiellumist ja tööliste paljunemist, kuni rahvas-
tiku juurdekasv on küllaldane, et rahuldada suu-
renenud tööjõu-nõudmist. Vastavalt asjaolule,
kas turg on tööjõuga varustatud halvasti või sel-
lest üleküllastatud, tõuseb või langeb tööjõu
hind tasemele, mida tingivad ühiskondlikud
vahekorrad: „Nii sünnib, et nõudmine inimeste
järele, just nagu nõudmine iga muu kauba järele,
paratamatult reguleerib ka inimeste tootmist: ta
kiirendab seda, kui see toimub liiga aeglaselt, ja
aeglustab, kui see edeneb liiga kiiresti.“

Need Smithi mõttekäigud, nagu paljud tei-
sedki, kõlavad tänapäeval kulunutena. 160—
170-ne aasta jooksul on nad saanud niivõrd po-
pulaarseks, et on raske taibata nende omaaegset
uudsust ja väärtust teadusele. Tänapäeva ava-
likkus ei ulatu palju sügavamale Smithi mõtte-
käikudest, neile on lisatud vähe algupärast, nagu
kohanemis-teooria üldse on jäänud poliitilise
ökonoomia raudvaraks: Smithist saadik korda-
vad seda peagu kõik rahvamajandusteadlased.
Smith fikseerib isegi tõsiasja, et jõukamatel kih-
tidel on vähem lapsi kui vaestel. Küllus ja hea
toitumine tõenäoliselt suurendab küll, tema arva-
tes, õrnema soo himu naudingu järele, kuid pais-
tab teiselt poolt vähendavat sünnitamisvõimet.

Analoogiliselt kohaneb vahetustarvetega
ka rahahulk. Smith, nagu juba esile tõstetud,
ei pea raha iseenesest rikkuseks. See merkanti-
lismi kaubandusbilansi teoorias väljenduv eel-
arvamus ei vastanud enam neile huvidele, mida
Smith esindas. Kui merkantilistid rõhutasid, et
iga maa peab rohkem välja kui sisse vedama, et
oleks sularahas ülejääki, siis katsub Smith näi-
data, et selline taotlus on ülearune, sest ka raha
on ainult kaup, mis pole rohkem ega vähem ka-

sulik kui muudki kaubad. Seda tõestades purustas ta merkantilistliku poliitika tähtsama teoreetilise aluse.

Smith näeb rahas kaupa, mis on isegi välditavam kui muud kaubad, on õieti tüütavamaks kaubaks, millest võimaluse korral tuleb mööda minna. Mingi maa tõeline rikkus seisneb maa-
des, majades ja kõiksugustes tarbimishüvistes. Seepärast tuleb ka selle maa neto-sissetuleku arvutamisest raha välja jätta. Raha on ainult ringlemisvahend ja hüviste väärtuse möödupuu, „suur ringkäiguratas“. Raha võib teatud määral võrrelda tööstuse kinniskapitali, masinate ja ehitustega. Mida rohkem võib kinniskapitali vähendada toodangut vähendamata, seda parem: puhaskasu on seda suurem. Seesama seadus kehtib raha suhtes, mis on küll paratamatu, kuid siiski kulukas ühiskondliku toodangu instrument. Iga säästmine kapitali selles osas, mis seisneb rahas, kogumise ja säilitamise kuludes, on samasugune edusamm ja võit kui mingi tööstuse kinniskapitali vähendamine.

Kirjeldatud põhjustel ongi pangatähed, mis vähendavad vajadust kullas ja hõbedas sularaha järele, nii väärtuslik leiutis. Vabastades teatud hulga kulda ja hõbedat, mida seetõttu saab eksportida, võimaldavad pangatähed seega suuremat tööriistade importi, mis omakorda võimaldab maa neto-sissetuleku suurendamist. Kuulus on Smithi sel puhul tarvitatud võrdlus. Smith võrdleb riigis käibel olevat kuld- ja hõberaha maanteega, mis küll võimaldab kõigi maa hüviste, toorainete ja tarbimiskaupade ringlemist ja toob need turule, kuid ise midagi niisugust ei tooda. Et teatud pangaoperatsioonid loovad nii-öelda õhuühenduse, õhutee hüviste ringlemiseks, siis

võimaldub seega suure osa maanteede muutmine viljapõldudeks, ja sellest sõltub põllu- ja töösaaduste hulga tunduv suurenemine.

Iga poliitika, mis taotleb rahahulga suurenemist, on ekslik. Raha pole sugugi nii kasulik, nagu arvavad merkantilistid, kes üksikisiku juures rakendatavat mõõdupuud kaupmeeste-töösturite huvides kasutavad meelevaldselt ka rahvamajanduses. Raha on kaup, mis peab kergendama hüviste ringkäiku, mis tingib ka nõudmise raha järele. Ja pakkumine kohaneb iseenesest nõudmisega. Kui hüviste hulk väheneb, siis aeglustub hüviste vahetamine ja osa rahast saab ülearuseks. Ent rahaomaniku huvi nõuab vaba raha rakendamist, seepärast viiakse see raha välismaale, et hankida tema eest näiteks tööriistu. Ja ümberpöörduvalt: maa kasvav jõukus tõmbab iseenesest ligi väärismetalle. Raha import ja eksport toimub raha väärtuse tõusu ja languse põhjal.

See, mis kehtib metallraha suhtes, kehtib ka pangatähtede suhtes. Ka pangatähtede hulk kohaneb nõudmisega. Kui pangad pangatähti ülemäära välja lasevad, siis tõusevad kaupade hinnad. Kaupu hakatakse ostma välismaalt ning pangatähed tulevad panka tagasi, et vahetuda rahvusvaheliseks rahaks, kullaks ja hõbedaks. Nii pole pankadel ülemäärasest väärtpaberite turulelaskmisest mingit kasu, sest nad peavad hoidma vastavalt suuremaid metallivarusid.

Tõukejõuks kõigi nende mitmekesisete protsesside, tõusude ja mõõnade, nõudmise ja pakkumise juures on isiku erahuvi, „iga inimese loomulik tung oma olukorda parandada“. Smithi usk selle egoistliku erahuvi sobivusse ühiskondlikkude huvidega on nii suur, et ta ütleb: „Ma

ei ole kunagi näinud, et need, kes teevad näo, nagu teotseksid nad üldsuse huvides, oleksid korda saatnud palju head.“ Smith ei eita muidugi ka teiste motiivide ja mõjurite olelust inimeses peale *homo oeconomicus*'e majanduslike huvide. Nii tunnustas ta näiteks maaomanike „lapsikut edevust“ soodustava tegurina maa tööliskonna emantsipeerumisel. Kuid laiade masside peamiseks virgutajaks jääb ikkagi majanduslik omakasu — see on üldreegel, erandeid millest Smith ei eita. Smithi mainitud väide on tänapäevani olnud üheks sotsialismi vastaste tõhusamaks põhjendiks. Isendi erahuvi ja kired sundivat teda oma kapitali nii rakendama, et see tavaliselt toob kasu ka ühiskonnale. Kui siiski kapitali mõnesse majandusharru koguneb liiga palju, siis sunnib kasu langemine siin ja tõus muudes harudes seda siirduma mujale. Kuna kapitalide jagunemist ühiskonna huvidele vastavalt reguleerivad kired ja erahuvi, siis osutub seadustega reguleerimine siin ülearuseks. Kui teelt täiesti kõrvaldada kõik soodustuste ja takistuste süsteemid, siis teostub selge ja lihtis loomuliku vabaduse süsteem iseenesest. Igal inimesel peab, niikaua kui ta õiglusseadustest üle ei astu, olema täielik vabadus omi huve taotleda omal viisil ja oma tööstust ja kapitali kaasinimeste tööstuse ja kapitaliga võistleva panna. Seega vabaneb ka riigivõim kohusest valvata eraisikute tööstust ja neid suunata ühiskonna huvidele vastavamalt, mihukese ülesande korralikuks sooritamiseks ei piisa mingist inimlikust tarkusest ega teadusest. Iga soodustus ja iga pidurdus, iga kapitali suunamine takistab rahva arengut tõelise suuruse ja tõelise rikkuseni; selle asemel et seda kiirendada, see vähendab

aastatoodangu väärtust. Seaduseandja taotletud hoolitsemine üksiku hüvede eest pole mitte ainult teesklemine, vaid häbematu nõudlus: igaüks teab ise paremini, mis tema kasule vajalik on.

Majanduse loomulik korrastus ja inimese ökonoomiline meel pole Smithi õpetuse järgi üldsuse huvidega mitte ainult kooskõlas, vaid on nii-öelda jumalikku algupära. Iga isikliku erahuvi taotleja teostab Jumala kavasid ja teda juhib n ä g e m a t u k ä s i. Kogu toodang ja majanduselu kujuneb automaatselt üldsuse hüveolule vajalikul viisil: isetekkinud tööjaotus, ebatraditsiooniliselt endaalgatuslik raha avastamine, kapitali kogunemine, pakkumise kohanemine nõudmisega, käibiva rahahulga kohanemine vajadustega, rahvaarvu kooskõlastumine tööjõunõudlusega on selle parimaiks tõendeiks. Seda näitab ka kapitali loomulik jagunemise tendents. Kapitali mahutamise vorme loetleb Smith neli: põllundus, tööstus, suur- ja väikekaubandus. Suurkaubandus jaguneb omakorda sise-, välis- ja transportkaubanduseks. Kasulikem on rahvale põllundus, siis tööstus, sellele järgnevad kasulikkuse järjekorras sise-, välis-, transport- ja väikekaubandus. Smithi väite järgi ilmnevat kapitali loomulikult jagunemisel tendents siirduda rahvale kasulikemale alale, s. t. eelistada loetletud alu kasulikkuse järjekorras. Kui tegelik olukord olevikus on teisiti, siis on see merkantilistliku poliitika, loomulikku korda moonutava vahelesegamise tulemus, mis näiteks kapitali, mäherdune täieliku vabamajanduse juures rakenduks tööstusse, juhib kunstlikult kaubandusse, kus töö tõeline tootlikkus on vähem kui tööstuses. Et Smith põllumajandust pidas produktiivsemaks ja kasulikumaks muudest aladest,

on vastuolus tööjaotuse printsiibiga ja tõenäoliselt tingitud füsiokraatide mõjust.

Et maailmakorra loomulikust otstarbekusest tingitult isend on ühiskonnale kasulikem siis, kui ta taotleb omi sihte, ja majanduselus valitsev vaba võistlus kõrvaldab egoistliku tegevuse kahjulikud mõjud automaatselt, sundides ökonoomilise printsiibi rakendamisele, s. t. vähimate tootlemiskulude taotlemisele, siis on Smithi hukkamõistev suhtumine riigi liigsesse aktiivsusse ja reguleerivasse vahelesegamisse majanduse alal täiesti loogiline ja süsteemikohane. Vaba võistlus eeldas ja nõudis poliitilist vabameelsust. Juhtlauseks pidi olema: *laissez faire, laissez passer* — laske (varu) toota, laske (neil) käibida. See lipukiri, mis muide kordagi ei esine „Rahvaste rikkuses“, ei tähista mitte ainult plaanimajanduse eitamist, vaid ka rünnakut riigivõimule kui niisugusele, riigivõimu osatähtsuse vähenemise ja isendi vabaduse suurenemise nõuet. Smithi riigifilosoofia ei erinenud olemuselt ega üldmeelsuselt XVII ja XVIII sajandi mõõtuandvate ideoloogide omast.

Riigivõimu ründamises Smithi ja teiste tolle ajastu edulise kodanluse ideoloogide poolt ei tohi siiski näha korra eitamist. Uue majanduskorra, uute tootmismeetodite pidevalt toimuv endaalgatuslik läbimurdmine tõketest, mis moodustasid feodaalsed pärimused, põhjustas edumeelsete filosoofide juures ebateadliku optimistliku usu selle korra automaatsesse enesereguleerimisse. Peagu üksmeelselt nõuti vaid ühe printsiibi, nimelt eraomandi-instituudi täielikku tunnustamist ja riigi kaitset sellele instituudile. Kõik muu pidi tulenema eraomandi ja sellele põhineva majandussüsteemi sisemisest

loogikast. Eraomand tunnistati loomulikuks, nii loodus- kui ka eetiliste seadustega kooskõlas olevaks, ainumõeldavaks ja igavesti kestvaks vormiks.

Smithi suhtumine riigivõimusse, tema optimistlik usk vabamajanduse õnnetoovusse on mõistetav paremini tema vaimusugulaste füsiokraatide mõttekäikude kaudu. Füsiokraadid arvasid nimelt, et seadusliku korra aluseks on omandiõigus ja et omandi vahekorradest sõltuvad ka muud vahekorrad. Juba XVII sajandil on James Harrington väitnud, et varanduste jagunemisega on sõltuvuses poliitilise võimu jagunemine: maaomandi koondumine piiratud ringkonna kätte eeldab ja tagab aristokraatia poliitilist võimu; demokraatlik peab valitsus olema paratamatult, kui ülekaalukas osa maaomandist on rahva enamiku käes. Sellest pole kaugel füsiokraat Mercier de la Rivière'i vaade, kes toonitas, et eraomandiõigust võib vaadelda nagu puud, millele mitmesugused sotsiaalsed institutsioonid kasvavad iseenesest nagu oksad. Loomulikku loodusõiguslikku korda ja eraomandisüsteemi pidasid füsiokraadid niivõrd raudseiks ning despootlikeks, et arvasid, ükski riigivõim ega isiklik hirmuvalitsus ei suuda seda väärata, küll aga mõnikord natuke moonutada; tõsiasjade käsud ja nende arenguseaduste despotism dikteerivad igale valitsejale tema korraldused.

Füsiokraadid pooldasid absoluutset monarhiat, sest nad uskusid, et ükski isik ega võim ei suuda olla despootlikum loodusseaduste, loomuliku korra, resp. eraomandile toetuva majandussüsteemi despootlikkusest. Iga türann, monarh, diktaator saab olla vaid niivõrd ainuvalitsev ja

kõikvõimas despoot, kuivõrd oli näiteks geometria rajaja Euklides. „Euklides on tõeline despoot, ja geomeetrilised tõed, mis ta meile on pärandanud, on tõeliselt despootlikud seadused,“ väidab Mercier de la Rivière. Smith ei pooldanud küll absoluutset monarhiat, kuid ta näis pooldavat, kuigi ta oli ilmutanud vabariiklike sümpaatiad, konstitutsioonilist monarhiat keskvõimu pidevuse pärast. Ent Smith uskus, nagu füsiokraadidki, eraomandi ja sellele põhineva majandusstruktuuri despootlikkusse, sest eraomandi vankumatuse ja puutumatus põhimõte oli üldmaksev. See põhimõte säilis pühana ka Suure Prantsuse revolutsiooni tormilisel ajal: ajal, millal oli kadunud aukartus inimeselu ees, säilis vankumatult aukartus eraomandi ees. Ajastu mässulisuse tuum seisnes tendentsis muuta kapitalistlikkudeks feodalistlikud omandivormid ja tootmismeetodid. Kuid väheste kolmanda seisuse ideoloogide juures paljastusid materialistliku ajaloo filosoofia sugemed nii selgesti ja reetvalt kui füsiokraatide ja Smithi juures. Nende reetvad pihtimused ja mõttekäigud said hiljem häiks tõendeiks ja põhjendeiks kapitalistliku ühiskonnastruktuuri vastaste anarhistide Bakunin'i ja Kropotkin'i käes. Füsiokraatide ja Smithi vaated majanduslike arenguseaduste raudsest ning despootlikust loogikast said hiljem üheks lähtekohaks ka sotsialistidele, kes aga rõhutavad, et loodusjõuliste majandusseaduste despootia on teatud määral kõrvaldatav ja pääsimine despootlikust paratamatuse riigist vabaduse riiki on saavutatav eraomandi kaotamisega.

Nagu juba öeldud, nõudsid füsiokraadid riigilt eraomandi kaitsmist. Peale selle pidi riik

hoolitsema rahva hariduse ja kasvatuse eest. Viimane ülesanne hõlmas tähtsama alana loomuliku korra, loodusõiguse teooria tutvustamist ja sisendamist. Analoogilised olid riigi talitlused ka Smithi süsteemis: riigi ülesandeks oli eromandi kaitsmine, rahva kaitsmine välisvaenlaste vastu, kohtumõistmine, teatud avalikkude asutiste ja tööde korraldamine.

Et küttimisest elatuvate rahvaste juures, arutleb Smith, pole omandit, mis ületaks kahe- või kolmepäevase töö väärtuse, siis pole neil ka mingisugust pidevat ülemust ega süstemaatilist õiguse viljelemist. Inimesed, kel puudub omand, võivad kahjustada vaid üksteise isikut või au: kui üks isik teise tapab, teda haavab, lööb või laimab, siis kannatab küll viimane, aga teo sooritajal pole sellest mingit kasu. Kadedus, kurjus ja kättemaksuhimu on ainsad kired, mis võivad inimest sundida kahjustama teise isikut või au. Kuid inimeste enamik alistub neile kirgedele võrdlemisi harva ja ajutiselt, ja et nende rahuldamine siiski pole seotud mingi püsiva ega tõelise kasuga, siis inimesed hoiduvad sellest tavaliselt mõistuslike kude kaalutluste tõttu. Nii võib inimeste kooselu sellises ühiskonnas toimuda küllaltki sobivasti ja talutavalt ka ilma kodanliku ülemuseta, kes neid kaitseks kirgede ebaõigluse vastu. Teisiti aga on lugu omandi puhul: ahnus ja auahnus rikaste juures, tööpõlgus ja hetkeliste naudingute ning mõnude taotlemine vaeste juures — need on kired, mis põhjustavad rünnakuid omandile, ja need kired on mõjult püsivamad ning tagajärgedelt ulatuslikumad. Omandi puhul on ühtede kasu teiste kahju.

Kõikjal, kus on palju omandit, valitseb ka suur ebavõrdsus. Üliküllus mõningate juures

eeldab puudust hulga juures; ühe väga rikka mehe kohta peab olema viissada vaest.

Rikaste küllus äratab pahameelt vaestes, keda puudus ja kadedus tihti õhutavad ründama esimeste varandusi. Ja ainult kodanliku ülemuse kaitse all võib väärtusliku varanduse omanik, kes oma varanduse on hankinud paljude aastate tööga, rahulikult ning häirimatult magada. Teda ümbritsevad alati tundmatud vaenlased, keda ta kunagi ärritanud pole, kuid keda ta ka kuidagi lepitada ei saa. Nende vaenlaste ebaõiglaste rünnakute vastu võib teda kaitsta ainult kodanliku valitsuse võimas käsi, mis alati on valmis karistava löögi andmiseks. Järelikult nõuab suure ja väärtusliku omandi evimine kodanliku valitsuse loomist. Seal, kus pole omandit, mis ületab kahe- või kolmepäevase töö väärtuse, pole ka kodanlik valitsus nii vajalik.

Nii eeldab ja põhjustab varanduste ebavõrdsus hierarhiat, alistuvuse astmestikku. Suuremate ja väärtuslikumate omandite tekkimisega ja nende kasvamisega käib käsikäes kodanliku valitsuse osatähtsuse kasvamine ühiskonnas. Alistumine ja hierarhia saavad loomulikkudeks ja paratamatuteks ühiskondliku struktuuri joonteks. Varandus ja sünnipära on nendeks teguriteks, mis peamiselt määravad isiku asendi ühiskondlikus astmestikus. Et Smith ka sünnipära ja sugupuukultuse tuletab majanduslikkudest vahekordadest, siis jääb varandus peagu ainukeseks isiku kõrgema või madalama seisukoha määratlejaks.

Ühiskondliku elu esimeses perioodis, metsastusest elatuvate rahvaste juures, on võrdsus võimalik: üldine vaesus tingib üldist võrdsust ja ainsateks aupaistuse, autoriteedi ning alistuvusvahekordade määratlejaks on kõrgem iga ja

isiklikud voorused. Viimased on aga liiga nõrgad muutumatu hierarhia ja püsivate alistuvusvahekordade loomiseks. Seepärast ei leidu peagu mingit autoriteeti ega alistumist jahindusele põhinevas ühiskonnas. Ühiskonna järgmises perioodis, karjakasvatajate rahvaste juures, esineb juba suur varanduste ebavõrdsus ja vastavalt sellele on võimuvahekorrad selged ning kindlaks kujunenud: araablase šaikide autoriteet on üpris suur ja tatari khaanidel on despootlik võim. Tatarlaste pealik, kelle karjad kasvavad nii jõudsasti, et ta võib toita tuhat inimest, ei saagi oma varandust teisiti kulutada ja rakendada. Ühiskonna algeline tase ei suuda temale pakkuda manufaktuur-kaupu, ehteasju, tühjätähja, mille vastu ta saaks vahetada isiklikust tarbimisest ülejäävaid tooraineid. Tuhat inimest, kes saavad elatist temalt, on täiesti tema sõltlased, peavad sõjas alistuma tema käskudele ja rahuajal tema kohtumõistmisele. Ta on nende kindral ja kohtunik. Niisugune ülimumuslikkus on tema suurema varanduse tulemus. Tsiviliseeritud ühiskonnas ei ole suure rikkuse omanikel säärast vahetatut võimu kaasanimeste üle nagu tatari khaanidel, kuid ka siin on rikkus autoriteedi olulisemaid põhjendajaid. Kaebused rikkuse esmasest tähtsusest autoriteedi ja võimu tugevana ja põhjendajatena on iseloomulikud kõigile ajastuile ja ühiskondadele, kus esineb varanduslik ühtlusetus.

Siirdumisega karjakasvatusele algab ühiskonna eristumine, alatiste vastuolude ja pingete ajajärk. Kasvavate varanduste taustal kujunevad alistuv ja valitsev kiht, rikasteks ja vaesteks lõhenenud ühiskond, kujuneb kodanlik valitsus, varandusi kaitsev riigivõim. Rikkad on eriti

huvitatud sellise ühiskonnakorra säilimisest, mis neile kindlustab nende eesõigused ja hüveolu. Vähem-rikkad toetavad enam-rikkamaid, sest loodavad ja taotlevad viimastelt kaitset vaeste vastu. Väikeste varanduste omanikud taipavad vaistlikult, et nende väikeste varanduste ja väikese autoriteedi säilitamiseks on vajalik suurriikaste autoriteedi püstihooldmine. Kujuneb teatud laadi väikeaadel, keskseisus, kes mõistab, et temast varanduslikult allpool seisvate kihtide alistamine ja vaoshoidmine on võimalik vaid enese vabatahtliku alistumisega rikkaimale kihile, suurimale autoriteedile. Kodanlik valitsus on, niivõrd kui ta kindlustab omandit, sisse seatud rikaste kaitsmiseks vaeste vastu, varanduseomanikkude kaitsmiseks nende vastu, kel midagi pole.

On loomulik, et rikka kätte, kes käsutab varandusi ja suurt inimeste hulka, omab sõjaväelist võimu, koondub ka kohtumõistmine ja otsuste täidesaatmine. Smith mõonab, et inimsoo ajaloo pikkade perioodide kestes on kohtumõistmine olnud parteilik, isegi parimad monarhid pole olnud ja pole saanud olla erapooletud. Õiguse vaekausid on õiguse andnud ikka sellele, kes on jõudnud rohkem maksa, hüvitada majanduslikult kohtunikke ja advokaate. Rikkal on olnud alati rohkem väljavaateid endale soodsa otsuse saavutamiseks. Eriti neil aegadel, millal kohut mõistev ja täidesaatev võim on olnud ühendatud, on õiglus peagu alati langenud poliitika ohvriks. Seepärast peab Smith väga kasulikuks kohut mõistva võimu eraldamist täidesaatvast võimust, mis tööjaotusprintsipi tõttu niikuinii peab toimuma.

Smith ei ilmuta küll suuri sümpaatiaid abso-

luutse monarhia, riigi despootliku ja tugeva keskviimu vastu, kuid ta kahtleb nõrga riigiviimu kasulikkuses vaestele. Töölistele on nõrk keskviim tihti ebakasulik: kui viim on pihustunud paljude rikaste kätte, siis pole töölisel ühtegi kaitsjat. Seda näitavat kõigi rahvaste ja aegade ajalugu. Vanas Roomas olnud orjad keisrite ajal paremini kaitstud oma isandate vägivalla ja omavoli vastu kui vabariigi ajal. Nii ei looda Smith poliitilisest vabameelsusest töölise hüveolu tõusu. Tema pilgu ja ennustuse selgenägelikkust kinnitas täiesti asjade areng XIX sajandil. Smith võrdleb neegerorjade olukorda Inglise ja Prantsuse asumaades ja leiab orjade olukorra demokraatlikumates Inglise asumaades olevat halvema kui autoritaarselt-absolutistlikult valitsetavates Prantsuse asumaades. Igal maal, kus kehtib orjapidamine, segab end valitsusviim rohkem või vähem isanda ja orjade vahekorda, kuid asumaades, kus orjaperemehed on maa esinduskogu liikmed või valijad, ei saa valitsusviim olla kindlakäeline. Olles sunnitud arvestama isandaid, ei saa ta vajalikult kaitsta orjasid. Tugev valitsusviim saab isandaid sundida orje kohtlema inimlikumalt, seetõttu ori muutub ustavamaks, intelligentsemaks, teenib paremini isanda huvisid ning, enam liginedes vabale teenrile, muutub produktiivsemaks. Nagu kasu ja edu maa-harimise juures olenevad vastavate loomade heast kohtlemisest, samuti olenevad ka orjade töö põhjeneva käitise kasu ja edu orjade hästi kohtlemisest. Nii tingis majanduslik kasu ja suurema tööviljakuse taotlemine humaansete tendentside esilekerkimist ja sai peateguriks orjade vabanemises. Ühtlasi ilmneb siit, et Smith, hüljates riigi reguleerivat vahelesegamist majandus-

likkudesse suhetesse, siiski ei eitanud sotsiaal-seadusandlust selle tänapäevases mõttes.

Tuleb möönda, et jaatades sotsiaal-seadusandlust ja tugevat riigivõimu nende seaduste jõustajana ja eraomandi kaitsjana, Smith annab seega kaudse tunnistuse ja tõendi suurte ühiskondlike vastuolude ja pingete olemasolust, mida ei suuda vältida ja lahendada kõikvõimas ning õnnetoov vabamajanduski. Ehkki „Rahvaste rikkuses“ tema seisukohad riigivormi suhtes jäävad ebamääraseks ja ta valitsemis-tehnilistest küsimustest möödub väga ettevaatlikult, käsitleb ta ometi üksikasjalisemalt riigi muid ülesandeid peale eraomandikaitse.

Peale rikaste kaitsmise vaeste vastu on riigivõimu kohus kaitsta rahvast muude rahvaste vägivalla ja rünnakute vastu. See võib toimuda vaid sõjaväe abil. Kuna algelises ühiskonnas, näiteks küttivate rahvaste juures, iga mees oli ühtlasi sõdur, nõuab tänapäeva komplitseeritud sõjakunst kulukaid ettevalmistusi, õpinguid ja aparati. Rändrahvaste igapäevane elu ei erinenud palju elust sõjaretkel. Tsiiviliseeritud ühiskonnas on aga erinevus sõduri- ja tsiivil-elu vahel määratu, seepärast pole kodanikuväe-süsteem küllaldaselt tagajärjekas kodaniku sõduriks arendamisel. Kodanikuväe-süsteem ei jõua Smithi arvates kodanikus summutada loova inimese — kaupmehe, põllumehe, käsitöölise — loomust ning asendada seda sõdurivoorustega. Sõjakunst on õpetatav täiuslikemalt vaid alalise väeteenistuse kaudu.

Kui mingi tsiiviliseeritud rahva kaitse-süsteem toetub vaid kodanikuväele, siis ähvardab teda hädaoht langeda mõne poolmetsiku naaber-rahva võimu alla. Smith tõestab alalise sõjaväe

paremust näidetega sõdade ajaloost, alates Puunia sõdadega ja lõpetades tatarlaste sõjakäikudega. Barbaarse rahva kodanikuvägi ületab tsiviliseeritud rahva kodanikuväe, kuid hästikorraldatud alaline sõjavägi on oma distsipliini ja osavuse tõttu üle igast kodanikuväest. Rikas tsiviliseeritud rahvas võib end vaese ning barbaarse rahva vastu kaitsta vaid alalise sõjaväe abil. See on küll kulukas, kuid tagab tema tsivilisatsiooni püsimise. Kuna vanaajal oli tsiviliseeritud rahval raske kaitsta end barbarite vastu, on püssi tõttu uusajal olukord vastupidine. Smith rõhutab püssirohu tähtsaid teeneid tsivilisatsiooni levitamises. Nagu alaline sõjavägi on ainus vahend tsiviliseeritud maa kaitsmiseks, nii on see ka ainus vahend barbaarse maa kiireks ja heaks tsiviliseerimiseks. Ainult alaline sõjavägi tagab seaduste täitmise ja korra ka kaugemates provintsid. Peeter Suurega alanud hoogus Venemaa arenemine on, Smithi arvates, suurel määral tingitud hästikorraldatud alalise sõjaväe loomisest.

Smith väljendab kujukalt kolmanda seisuse hoiakut tööliste suhtes, kui ta soovib alalist sõjaväge ka sisepoliitilistel kaalutlustel. Vabariiklikkude põhimõtetega mehed, arutleb Smith, on alati olnud umbusklikud alalise sõjaväe suhtes, sest nad kardavad sellest hädaohtu vabadusele. See kartus on põhjendatud, kui kõrgema väejuhatuse huvid pole tihedasti seotud riigikorra säilimisega. Caesari alaline sõjavägi hävitas Rooma vabariigi ja Cromwell'i armee ajas laiali parlamendi. Kirjeldatud hädaohu vältimiseks soovib Smith sõjaväe kokkusulatatamist valitseva klassiga, nagu seda Euroopas ka laialdaselt on praktiseeritud. Seal, kus riigijuht

on ühtlasi vägedejuhht ja aadel ning maaomanikud armee ohvitserid; seal, kus sõjaväelised jõud seisavad nende juhatuse all, kes on huvitatud kodanliku ülemuse toetamisest ja püsimisest, kuna nad suurelt osalt ise moodustavad ka kodanliku võimu: seal ei saa alaline sõjavägi kunagi vabadusele hädaohtlikuks. Vastupidi: ta on sellele mõnigi kord kaitsjaks. Kindlustunne, mida alaline sõjavägi valitsejale annab, teeb ülearuks rahutu kahtluse, millega mõningates riikides jälgitakse kodanike vähimaidki liigutusi ja valmis ollakse nende rahu häirima.

Riigis, kus valitsuse kindlus ja püsimine, kuigi teda toetab selle maa elanikkude paremik, ometi võib hädaohtu sattuda massi iga rahulolematuse tõttu, kus iga väikegi rahutus mõningate tundide jooksul saab areneda revolutsiooniks, — seal tuleb rakendada valitsuse kogu autoriteet, et lüüa ja karistada vähimatki kaebust ja nurinat. Kuid seesuguse valitsuse rahu, kes teab end kaitstud olevat peale riigi loomuliku aristokraatia veel alalise sõjaväe poolt, ei suuda häirida ka ülbeimad, põhjendamatuid ja jõhkraid nõudmised. Ta võib need vabalt andestada või neid ignoreerida, kusjuures üleolekuteadvus võimaldab temal rahulikult suhtuda asjusse. Riigis, kus valitsuse taga seisab hästiorganiseeritud alaline sõjavägi, võib lubada isegi jultumuseni ulatuvat vabadust. Ainult säärases riigis ei nõua avalik julgeolek, et valitsusel oleks piiramatu võim ja meelevald, millega ta taltsutaks piiramatu vabaduse häbematusi.

Kammitsetuna ajastu ja kodanluse üldisest meelsusest ja konkreetsetest ühiskondlikest eeldustest ei saanud Smith kujutleda ühiskonda ilma sõjaväeta. *Laissez-faire*-poliitikat era-

omandi pinnal pidas ta õigustatult ja selgenägelikult võimalikuks vaid relvade ja sõjaväe kaitse all. Hoolimata sellest, et Smith mõistis hukka merkantilistlikud sõjad, ta nõudis sõdurivaimu säilitamist ja kasvatamist kodanikes. Osalt võis see nõue johtuda usust, et inimese iseloom on muutumatu ja stabiilne, nagu ajastu ideoloogid pidasid muutumatuks ja igaveseks kogu olevat ühiskonnastruktuuri. Osalt võis ürgse võitlusvaimu ja ürgsete iseloomujoonte kultust Smithi juures tingida ka alateadlik kartus, et inimeste iseloomu muutumisega võib laostuda ka olev ühiskonnastruktuur ja et inimeste iseloomu muutumine võib hävitada kehtivad võimuvahekorrad. Relvade käsitlemise oskust peab Smith oluliseks igale meeskodanikule. Inimene, kes ei oska end kaitsta ega kätte tasuda, olevat kaotanud meheliku karakteri olulisemad jooned, olevat samasugune invaliid ja vördjas vaimult, nagu mõne ihuliikme kaotanud isik kehalt, olevat õnnetuim ning haletsemisväärseim olend. Ka siis, kui sõjamehelik vaim pole vajalik ühiskonna kaitsmiseks, peab riik võitlema selle vaimse mandumise, inetuse ja viletsuse vastu, mis on sõltuvuses argusega, nagu ta võitleb pidalitõve ja teiste haiguste vastu. Ka näib Smith sõjalistest ja võimlemisharjutustest lootnuvat kodanike iseteadvuse kasvu, mille tõttu alaline sõjavägi ei võivat saada nii hädaohtlikuks vabadusele.

Vabamajanduse süsteem eeldab ettevõtlikke, arukaid ja julgeid kodanikke. Kuid Smith on teadlik, et vabast võistlusest sõltuv spetsialiseerumine ja tööjaotus mõjuvad just vastupidises suunas. Ta haistis tööjaotuse ohtusid juba tööstusliku revolutsiooni algpäevil. Mõnes ühiskondliku elu järgus võib isendite võimete ja

vooruste väljakujunemine toimuda valitsuse kaasabit. Barbaarsete rahvaste juures, kes elatuvad küttimisest, karjakasvatusest või ka põllutööst, võimaldab tegevuse mitmekesisus isendi eelduste väljakujunemist. Barbarite juures isendi vaim ei saa langeda unisesse rumalusse, mis tumestab alamate rahvaklasside mõistust tsiviliseeritud maailmas. Barbarite juures on iga mees sõdur ja teatud määral ka riigimees ning omab küllaldaselt selget pilku oma suguharu ja ühiskonna huvide kohta. Teisiti on olukord tsiviliseeritud ühiskonnas: siin on isend asetatud sellisesse olukorda, et on tarvis valitsuse kaasabi suurte rahvamasside vaimse mandumise ja metsistumise takistamiseks. Näib, et tsiviliseeritud inimese tööjaotusest tingitud osavus omal erialal on omandatud tema vaimsete, seltskondlikkude ja sõjamehelikkude omaduste arvel. Isiklikust tööst elatuv erialale pühendunud inimene, s. t. suur rahvamass, kaotab vaimu paindlikkuse ja muutub rumalaks: ta ei kõlba mõistlikuks vestluseks; vabamad, õrnemad ning õilsamad tundmused jäävad temale võõraks; ta ei oska orienteeruda eraelu igapäevastes küsimustes ja ülesannetes; ulatuslikumate rahva ning riigi huvide üle ei suuda ta üldse otsustada. Ta muutub isegi kõlbmatuks teenima oma isamaad sõdurina: tema vaheldusetu elu ühetoonilisus vähendab tema julgust ja õpetab teda põlgama hädaohtlikku sõdurielu; tema kutsetöö õhnestab tema füüsilist jõudu ja teeb ta võimetuks rakendada püsivust ja pingutusi mõnel muul alal. Niisugused on töötavate kehvikute arengu väljavaated, kui valitsus nende arengutendentside vältimiseks ja likvideerimiseks midagi ette ei võta.

Hukka mõistes riigi vahelesegamist majanduslikul alal nõuab Smith siiski riigi sotsiaalpoliitilist ja hariduspoliitilist vaheleostumist vabamajandusest, resp. tööjaotusest, tuleneva isiku kehalise ja vaimse laostumise vältimiseks. *Laissez-faire*-poliitika halbade mõjude ja tagajärgede heakstegemiseks soovitab Smith alghariduse võimaldamist eriti alamatele rahvaklassidele, isegi koolisunduse maksmapanekut. Igas kihelkonnas peaks olema üks kool, kus õpetatakse lugemist, kirjutamist, arvutamist. Isegi siis, kui riigil pole alamate rahvaklasside haridusest mingit kasu, peab ta selle eest ometi hoolitsema, sest rumal, kängunud vaimsete võimetega inimene on veel põlgusväärsem kui argpüks. Kuid riigil on rahva haridusest siiski suur kasu: mida haritumad on laiad rahvahulgad, seda vähem alistuvad nad ebausule ja avatlustele, mis tihti põhjustavad hirmsaid segadusi. Haritud kodanik on vähem vastuvõtlik kihutustööle ega lase end kergemeelselt avatleda valitsusvastasteks üritusteks. Jõukamate rahvaklasside hariduse korraldamises Smith ei pea vajalikuks riigi vahelesegamist: tööjaotus ja ülekoormatus tööga ei ohusta siin vaimu, moraali ega ühiskonna hüveolu, seepärast on vaba võistlus siin kõige loomulik, — vaba võistlus nii õpetuste kui ka õpetajate ja õppeasutiste vahel.

Vaba võistlust pooldab Smith ka usulahkude vahel, mis tema arvates on vaid õppeasutised, niihästi täiskasvanutele kui lastele. Religioosse õpetuse ülesandeks pole niivõrd inimeste kasvatamine headeks kodanikeks maises riigis kui nende valmistamine taevariigi vastu. Smith ei omista usule kui niisugusele ühiskondlikke teeneid ega eesmärke ja ründab teravasti valit-

sevaid usundeid ja usulahke, eriti katoliku kirikut. Nii protestantismi kui ka katoliiklust nimetab Smith usulahkudeks ja rõhutab, et need kaks „usulahku“ on tõusnud esikohale oma poliitiliste teenete tõttu. Kui poliitika poleks vajanud usundi abi, siis poleks võitja partei kunagi eelistanud ühte usulahku teisele. Et seega oleks kehtima pääsenud täielik usuvabadus, uskude üheõiguslus ja nende võrdne kohtlemine, siis oleks kahtlemata tekkinud hulk usulahke. Kui ühiskond on jagunenud kahe- või kolmesajasse või koguni tuhandesse usulahku, millest igauks on liiga väike avaliku rahu häirimiseks, siis tõstaks nendevaheline vaba võistlus nende õpetuste tõhusust. Riigis, kus on vaid üks või kaks monopolset usku, kus vaimulikke toetab kodanlik võim, ei saa usund olla vaba pettusest ning fanatismist ja omakasu taotlevad vaimulikud võivad saada kahjulikuks ühiskonnale. Smithi süsteemi kuulub ka usuline liberalism, ainumaksvate usulahkude hülgamine.

Analüüsides põhjalikult riigi ja kiriku vahet, kordi tõstab Smith esile muu seas ka rea huvitavaid sotsioloogilisi ja sotsiaalpsühholoogilisi tunnetusi ning sõltumusi. Igas tsiviliseeritud ühiskonnas, kus inimesed on jagunenud klassidesse ja esineb klasside astmestik, on ühel ning samal ajal kehtimas kaks erinevat kõlblussüsteemi. Ühte võib nimetada kitsaks ning rangeks, teist laiaks ning lõdvaks kõlbluseks. Esimest viljelevad tavaliselt alamad rahvaklassid, teist aga jõukamad. Peagu alati on uutes usulahkudes, tekkivates ususektides maksvusel range kõlblus ja peaaegu alati on uued usundid saanud alguse alama rahva hulgast, kust nad on värbinud oma varajasema ja arvukama jüngerkonna.

Erinev kõlblus on tingitud klasside erinevast asendist: eluviis, mis on hädaohtlik kehvematele, pole hädaohtlik rikastele, seepärast rikaste juures ei mõisteta niipalju hukka pillamist ja nautlevat, kergemeelset eluviisi kui kehvikute juures. Kehva töölise elu võib korratu eluviis kiiresti põhja viia. Seega tunnustab Smith moraali relativsust teatud ulatuses, kõlbluse tingitust olukorrist. Ta sedastab, et usulised võitlused on täielikult käinud kõrvuti poliitilistega, et usuliste reformatsioonide taustaks on olnud ühiskondlikud vastuolud, ja tunnustab kaudselt bioloogilise enesesäilitamistungi osatähtsust usundite tekkimises.

Et kasvatuslikkude ja usuliste asutiste tegevus sünnib kogu rahva huvides, siis on lubatav küll nende kulude katmine riigikassast, kuid Smith peab kasulikumaks nende katmist vastavate asutiste otsekoheste kasutajate poolt. Kindlapalgalisi isikuid ähvardab kohusepiiridesse kivilnemise oht. Et tekitada võistlust ja õhutada isiklikku huvi, peab nii professorite, vaimulike kui ka kohtunike palk sõltuma nende hoolsusest. Samuti tuleks riigikassa vabastada ka teede ja kanalite korrashoiukuludest. Kuid üldise väetennisuskohusega, mida Smith loeb suureks eetiliseks teguriks, ühenduses olevad kulud tuleb täielikult katta riigikassast. Riigikaitseks, alghariduse korraldamiseks, riigipea esinduskuludeks ja muuks vajalikkude tulude peamiseks hankimisallikaks soovib Smith otseseid ja kaudseid makse. Tulude hankimist riigikapitali ja riigiettevõtete kaudu ei pea ta soovitavaks, sest vastavad ametnikud on otsekoheste huvi puudumise tõttu hooletud ja pillajad. Seepärast soovib ta riigimõisade müümist eraomandeiks, nimelt

nende tükeldamist, sest ta peab väikemaapidamist kasulikumaks suurmaapidamisest. Tulemusteks oleksid maa parem harimine, tööviljakuse tõus, rahvaarvu kasv, tulude ja tarbimise suurenemine, ja selle tõttu ka riigi tulude suurenemine tollidest ja aktsiisidest.

Ühe isiku tulul võib olla vaid kolm allikat: põhimikurendis, kapitalikasum ja töötasu. Nende kolme allika omapära tuleb maksude jaotamisel arvestada ka riigil. Maksustamispoliitikas peab riik jälgima järgmisi põhimõtteid: kodanikke tuleb maksustada võrdeliselt nende varanduse või tulu suurusega. Maksud tuleb sisse nõuda maksukohuslasele sobivamal ajal ja viisil. Maksude sissenõudmine tuleb korraldada sääraselt, et see oleks teostatav minimaalsete tehniliste kuludega ja vähima ametnike koosseisuga, ei pidurdaks ettevõtlikkust ega avatleks kodanikke kuritarvitustele. Üks ebatark maks võib olla näiteks suureks salakaubaveole avatlejaks. Mida suurem on kiusatus, seda suurem peab olema ka karistus, ja nii võib just seadusandlus saada ebaõigluse põhjustajaks. Maksusumma peab olema täpselt kinnistatud, et maksu sissenõudjad ei saaks ekspluateerida kodanikke omades huvides. Ühenduses sellega käsitleb Smith üksikasjaliselt maksusid, väeringupoliitikat ja riigivõlgadeküsimust.

Smith pole tegelikkust mittearvestav teoreetik: riigi mitte-vahelesegamine majandusse on küll tema süsteemi üldpõhimõte, kuid mitte absoluutne reegel. Peale eraomandikaitse, riigikaitse, kohtumõistmise ja alghariduse korraldamise talub Smith teatud määral riiklikku vahelesegamist ka majanduslikus elus. Näiteks posti korraldamist, protsendimäära kinnistamist ja

seesuguste avalikkude ettevõtete asutamist ning majandamist, mis väikese kasu tõttu seisavad väljaspool erakapitali huviringi, lubab Smith riigile siiski. Kuid üldiselt riik ei kõlba ärimeheks: pole kaht karakterit, mis vähem teineteisega sobiksid kui ärimehe ja valitseja karakter. Valitsused olla alati ja eranditult suurimad pillajad ühiskonnas, sest valitsus teotseb teiste rahaga, ja võõra varaga käitatakse pillavamalt kui omaga. Peale selle seisab valitsus liiga kaugel üksik-käitistest, et neid küllaldaselt silmas pidada, kuid käitise eduks on tarvilik täpne kontroll. Ta peab paratamatult vajalikuks üksikasjalikku vahenditult järelvalvet kapitalide, käitiste ja maapinna kasutamise üle. Seepärast kahetseb ta avaliku võla kasvamist, mille tõttu osa maapinnast ja rahvuslikest varandustest siirdub kapitali tuludest elatuvate isikute kätte, kes kahtlemata huvituvad nende heast olukorrast, kuid ei huvitu teatud maatüki heast harimisest või kapitali edukast rakendamisest. Maade riigistamise puhul, rõhutab ta, ei toodetaks kulukate, hooletute ja rõhujate ametnike tõttu ühte neljandikkugi praegusest saagist. Smithi põhjendite relvast on pärit enamik riigisotsialismi ja ka sotsialismi vastaste relvi tänapäeval. Tuleb möönda, et Euroopa valitsuste vastav poliitika on teatud määral arvestanud Smithi põhjendeid.

Kuigi Smith eelistab individuaalset ettevõtlikkust riiklikule, vaba võistlust juhitud ja reguleeritud majandusele, ei tohi sellest järeldada tema piiramatut usku indiviidisse. Tema individualism on erilaadiline, see pole eraettevõtlikkuse pime kummardamine. Ta teab, et indiviid kaldub kergesti ainuõigust eelistama. Ühe ning sama tööala inimesed ei unusta ka lõ-

butsemiseks kokku tulles plaanitsevast vandeseltsi publiku vastu ja hindade kõrgendamist. Et erakäitis saaks olla kasulik üldsusele, on nõutav selle vastavus kahele tingimusele: ettevõtja ajendiks peab olema isiklik kasu ja võistlus peab jääma õigluse piiridesse. Kui need eeldused puuduvad, võib üldsus eraettevõtte tõttu samuti kannatada, nagu riiklikugi ettevõtte puhul. Nii osutub Smith eraviisiliste kollektiivettevõtete, näiteks aktsiaseltside, ägedaks vastaseks, sest nende juures kaob isiklik huvi. Seetõttu on võimatu nende teotsemine ja kauema-ajaline püsimine eesõigusteta ja monopolideta. Viimased on aga kahjulikud rahvamajandusele. Erandina lubab Smith pankasid, kindlustusseltse, ehitusühinguid, linnade veevõrkide- ja kanaliteseltse kollektiivettevõtetenä, sest üksikutest erakapitalidest vaevalt piisab neiks üldvajalikkudeks ettevõteteks, pealegi on töö neis niivõrd ühesugune ja mehaaniline, et neid võivad juhtida ka ametnikud.

Kollektiivettevõtete ja aktsiaseltside hülgamisest on tingitud ka Smithi rünnak suurte XVII ja XVIII sajandil tekkinud eesõigustatud ühingute vastu, eriti võimsa Ida-India Kaubandus-Kompanii vastu. Inglise Ida-India Kaubandus-kompanii, asutatud aastal 1600, suurimaid majanduslikke organisatsioone majandusajaloos, tänapäeva hiigeltrustide ja liitude väärikas eelkäija ja poolvend, kurnas Indiat halastamatult ja tõi sealt Inglismaale määratud varandusi. Oma sõjaväe abil valitses ta Indiat despootlik-militaristlikult. Andes paljastava analüüsi selle kompanii tegevusest ja olemusest, rünnates seda merkantilismi õit teadusliku asjalikkusega, osutub Smith seega esimeseks tugevamaks mingil

alal ainuõiguslikkude hiigelkäitiste vastaseks, ründajaks ja kriitikuks. Smith möönab, et kollektiiv-ettevõtlikkuse pidurdamine, protsendi kõrguse kinnistamine ja teised riigi korraldavalt vahelesegavad sammud on sisuliselt küll vastuolus loomuliku vabaduse põhimõttega, kuid üksikute isikute ühiskondlikku hüveolu ohustava loomuliku vabaduse piiramist harrastavad kõikide riikide seadused, ja peavadki seda tegema. Tulemüürid, mis pidurdavad tule levimist, olevat täpselt samasugused loomuliku vabaduse piirajad, samuti ka nakkushaigustevastased tervishoiulised kaitsevahendid.

Nii lubab Smith vabakaubanduse poliitika praktilises teostamises erandeid, mida terve inimõistus peale surub. Loota, et kaubanduse vabadus Suur-Britannias kunagi täielikult maksma pääseb, on tõepoolest sama mõttetetu nagu oodata, et teostuks More'i „Utopia“, väidab ta skeptiliselt. Seda takistavat publiku eelarvused ja erahuvivid. Olles tuleviku suhtes illusioonideta ta ei mõista hukka ka kõiki minevikusamme, vaid õigustab isegi merkantilistliku poliitika mõningaid akte. Teatud juhtudel on õigustatud võõra tööstuse tagasitõrjumine kodumaa tööstuse edendamiseks. näiteks, kui teatud tööstusharul on eluline tähtsus riigi kaitsmises. Nii toetub Suur-Britannia kaitse tema laevade ja madruste arvule. Seepärast kiidab Smith heaks laevasõidumäärused, millest tähtsamad põlvnevad Cromwell'i ajast. Laevasõidumääruste eesmärk oli Inglise kaubandust sundida kasutama Inglise laevu ja hävitada Madalmaade laevade võistlus. Tegelikult põhjustasid laevasõidumäärused Inglise laevastiku hoogsa ja määratu arengu, sest keelasid laevadel, mille omanikud, kaptenid ja

kolm neljandikku meeskonnast polnud Briti alamad, osavõtu Briti rannakaubandusest ja kaubandusest tema asumaadega. Smith möönab, et laevasõidumäärused pole soodsad väliskaubandusele ja sellest tekkivale rikkusele, sest et piiravad inglaste välismaist turgu, s. t. vähendavad Inglismaalt ostjate ja sinna müüjate arvu. Selle tagajärjel peavad inglased võõraid hüviseid ostma kallimalt ja omi müüma odavamalt, kui see toimuks täieliku vabakaubanduse kehtides. Kuid maa kaitsmine on kaugelt tähtsam kui rikkus, väidab Smith, ja laevasõidumäärused on seepärast vist targimad kõigist Inglismaa kaubanduspoliitilistest sammudest.

Merkantilistlikest meetodeist õigustab Smith ka sisseveotolle, kui vastavate omamaakaupade suhtes kehtivad sisetollid. Niisugusel juhul toll seab jalule ühtlased võistlustingimused kodu- ja välismaiste kaupade suhtes. Smith pooldab ka kättemaksutolle, s. t. tolle selle välisriigi kaupadele, kes on maksustanud meie kaupade sisseveo, kuid üksnes siis, kui nad tagavad meid häirivate tollide kadumise välisriigis. Vastasel korral on neist ainult kahju, sest tollid tõstavad imporditavate kaupade hindu. Smith ei poolda ka tollimüüride äkilist kaotamist, vaid soovitab vastavate tööstuste ja tööliste huvides seda teha ettevaatlikult ning järkjärgult.

Enne „Rahvaste rikkuse“ ilmumist olid samasugust internatsionalismi, rahvusvahelise kaubanduse vabaduse nõuet, väljendanud füsiokraadid Prantsusmaal. Viimased põhjendasid oma vabameelsust põllumajanduse huvidega ja pidasid väliskaubandust hädaabinõuks. Smithile on aga väliskaubandus kui niisugune ise tulutoov ja hukka mõistes kaitsetollide süsteemi toetus

ta väitele, et kapitali hulk moodustab eraettevõtlikkuse piirid. Missugune on aga kaitsetolli mõju? Samasugune kui teistel merkantilismi võtetel. Ta ei suurenda kapitali hulka, juhib vaid selle ja samuti ettevõtlikkuse suunda, mida need muidu ei oleks võtnud. Kaitsetollide süsteem, olles vastuolus rahvusvahelise tööjao- tuse printsiibiga, on kasutu ja isegi kahjulik. Ja Smith teeb järgmised praktilised järeldused: tohutu hulga tollide asemel, mis sissevedu ja tootmist raskendavad, peaks Inglismaa piirduma teatud hulga puhtalt riigikassahuviliste tolli- dega laialt tarvitatud välismaa kaupadelt, nagu suhkur, tubak, kakao, viin. See kaugele ula- tuva kaubandusvabadusega täiesti kokkukõlas- tuv süsteem kindlustaks riigikassale suured sissetulekud ja asendaks rikkalikult vabakau- banduse süsteemile üleminekuga tekkivad kah- jud. Inglise tollisüsteem põhjeneski hiljem sel- lel ettepanekul.

Kogu oma antimerkantilismi juures ei taht- nud Smith isiklikult siiski olla mingiks indust- rialismi ideoloogiks. Tema sümpatiseerib põl- lundust ja ta kasutab iga võimalust, et alla kriipsutada ja tõestada selle esikohta ja kasulik- kust rahvamajanduses. Võrreldes põllumajan- dust, tööstust ja kaubandust leiab ta põlluma- jandusse mahutatud kapitali olevat kasulikema ja produktiivseima. Inglise asumaad Ameerikas võlgnevad oma vägevuse ja rikkuse hoogsa kasvu peamiselt peaaegu kõigi oma kapitalide mahu- tamisele produktiivseimasse alasse, maahari- misse ja põllusaaduste vahetamisse Euroopa tööstuskaupade vastu. Töölised põllumajandu- ses ei loo, nagu töölised tehases, hüviseid ainult kapitalikasumi ja töötasu väärtuses, vaid suure-

mas ulatuses, — nad annavad ka maarendi, nende loodusjõudude saaduse, millised maaomanik on kasutamiseks laenanud rentnikule. Tuues näiteks hansalinnade rikkuse kadumise väidab Smith, et sõjalised vapustused ja võimuvahetuste muutumine võivad kergesti hävitada kaubanduses seisneva rikkuse allika, kuid põllumajandusest sõltuv rikkus on püsivam.

Võitluse ägeduses merkantilismiga kaldub Smith põllumajandust idealiseerima. Põllumajanduslik tegevus ei olla mitte ainult produktiivsem kui tööstus, vaid ka keerukam, ei olevat muud ala, välja arvatud kaunid kunstid ja vabad kutsed, mis eeldaksid seesugust kogemuste ja teadmiste mitmekesisust kui põllumajandus. Smith ülistab maaelu rõõmusid ja looduse ilu, mida võib nautida põllumees. Käsitöeline olevat oma kaubatarvitajate sulane, kellelt ta saab tulu, põllumees aga isand. Maainimesi peetavat Euroopa suures osas veel alamaks rahvakihiks kui kauplejaid ja käsitöölisi, seepärast ei olevat tõenäoline, et muudelt aladelt kapital hakkaks siirduma põllumajandusse. Viimane on olnud sajandeid võõraslapse osas, on kannatanud asjade loomulikku käiku segava ja käsitöölisi ning kaupmehi soodustava poliitika all. Nii näib Smith kohati isegi feodalismi kaitsjana ja teoreetikuna, kuid see on mõistetav vastutoimena merkantilismile füsiokraatide ja šoti maa-aadli mõjul, kellega Smith oli tihedates sidemetes. Aastal 1688 oli põllumajanduse alal tegev 72% inglasi, aastal 1811 vaid 34%. Vahepeal toimunud industrialiseerumise ja linnastumise protsess pidi tugevasti häirima maa-aadlit. Nagu Smith kajastas oma vabamajandusesüsteemis Inglismaa areneva tööstuse huviseid, nii kajastas

ta teatud määral ka maa-aadli proteste, ehkki vastuolus oma süsteemiga.

Smithi vabamajanduse süsteemiga ja merkantilismi ründamisega on orgaanilises seoses laiade rahvakihtide ja töölise kaitsmine rikaste ettevõtjate vastu. Smith väidab, et paljudes maades maarent ja kapitalikasum söövad ära töötasu. Riikide enamikus kulutatakse peaaegu riigi kogu tulu ebaproduktiivsete inimeste elatamiseks. Nende hulka kuuluvad arvukad ja hiilgavad õukonnad, arvukas vaimulik seisus, suured laevastikud ja sõjaväed, millest rahuajal mingit kasu pole. Kuid need pahed on paratamatud, nagu ka valitsejate vägivald ja ebaõiglus. Ometi peaks saama pidurdada monopolistlike kaupmeeste ja töösturite egoistlikku võimu ja madalat ahnust. Sestsaadik kui maapind on saanud eraomandiks, püüavad maaomanikud, kes ühes muude kõrgemate klassidega rõhuvad alamaid klasse, lõigata sealt, kuhu nad pole külvanud. Samuti teevad muud ettevõtjad.

Enne Smithi arvati, töölisel peab halvasti minema, et ta ei laiskleks. Smith nõuab tööliste olukorra parandamist ja näeb ettevõtjates inimesteklassi, kes on liitunud tarbijate ja tööliste kurnamiseks. Ettevõtjad võivad, sest et neid on vähem, kergemini liituda, ja peale selle soodustavat seadus nende liitumist, vähemalt ei keelavat seda, kuna tööliste ühinemine on keelatud. Isandate vahel valitsevat kõikjal püsiv vaikiv kokkulepe töötasu madalal hoidmiseks. Madal töötasu pole kasulik üldsusele, sest töölised moodustavad rahva enamiku, ja asjaolud, mis parandavad rahva enamiku olukorda, ei saa riigile kahjulikud olla. Ühiskond, mille liikmete enamik elab vaesuses ning viletsuses, ei saa

olla õitsev ning õnnelik. Need, kes oma töövaevaga võimaldavad toidu, rõivastuse ja korteri kogu rahvale, peavad ka oma töötuludest saama õiglase osa. Kaupmehed ja töösturid kurdavad kõrgete tööpalkade halba mõju, mis tõstvat hüviste hinda ja raskendavat nende müüki nii sisekui ka välisturul. Nad ei kõnele aga kunagi kõrge kasu halvast mõjust. Kuid mida rohkem nad sellest vaikivad, seda rohkem kurdavad nad teiste isikute kasude üle.

Smith väitis, nagu füsiokraadidki, et ärimeestel polevat isamaad, nende isiklikud kasud ei ühtivat alati isamaa kasudega. Nad püüdvat inimestesse istutada usku, nagu seisneks ühe rahva kasu teiste rahvaste kerjusteks muutmises, ja sisendatud eelarvamuste tõttu kadestavad rahvad üksteise edu. Kuningate ja ministrite kangekaelne ahnus ei ole XVII ja XVIII sajandil niipalju kahjustanud Euroopat kui kaupmeeste ja töösturite ahnitsemine. Nad on kaubanduse, mis peaks olema rahvaste sõpruse ja üksmeele pant, muutnud viha ja lahkhelide tekitajaks; nad on Indiast kapitale eksportides põhjustanud seal tööpuuduse, viletsuse, nälja ja kõrge suremuse. Merkantilistliku poliitika seadused on verega kirjutatud.

Käsitledes tööliste ja ettevõtjate suhteid rõhutab Smith ettevõtjate suurt hoolimatust ja vaenu töölisühingute vastu — ka vastavad seadused jälgivat ettevõtjate kasusid. Seadusandlusel on isandate ja tööliste vastuolusid lahendades nõuandjaiks alati isandad. Smith, rõhutades küll seadusandluse ja valitsuse erapoolikust tööandjate ja kapitali kasuks, ei nimeta kodanlikku valitsust siiski kapitali täidesaatvaks

komiteeks nagu sotsialistid. Ta peab õiglust ja erapooletust võimalikuks ka eraomandipinnal.

Ehkki Smith rõhutas ka tarbijate huvisid, jääb tema süsteemi raskuspunktiks siiski hüviste tootmise analüüs. Olles teadlik, et hüviste jaotamine sugugi ei vasta ideaalsele olukorrale, hoidub ta ometi selle lähemast käsitlesest. See tõttu sai tema õpetus relvaks ettevõtjate käes, s. t. nende käes, keda Smith isiklikult küllaltki teravalt hukka mõistis. Asjade sisemise mõtte tõttu sai „Rahvaste rikkusest“ halastamatu vabavõistluse piibel ja Smithi inimessõbralikud põhjendid osutusid ülearusteks spontaanselt ja automaatselt töötavas vabamajanduse süsteemis.

IX.

Šoti tollikomissar. Surmaeelsed aastad Edinburgh'is.

Smith kuulus nende leiutajate ja mõtlejate hulka, kelle töö leiab tunnustamist ja leiutised rakendamist juba nende eluajal. Majanduslik praksis, mida väljendas merkantilistlik õpetus, oli juba enne „Rahvaste rikkuse“ ilmumist taandumas uute tendentside ees. Smithi filosoofiliste eelduste geneetiline uurimine viiks stoikute ja epikuurlaste juurde ja juba 1604. a. oli Inglise parlamendis üht monopolidevastast seaduseelnõu, mis taotles kõigile kaupmeestele ühtlast kauplemise vabadust kõigis mais, põhjendatud väitega, et takistada soovijate rakendumist kaubandusse ei olevat kooskõlas Inglise alamate va-

badusega ja loomulikkude õigustega. Kui meenutada, et XVIII sajandi viimaseid aastakümneid iseloomustab suur tööstuslik revolutsioon ja et Smithi võib nimetada merkantilistliku kaubanduskapitaliga vastuolus oleva tööstuskapitali ideoloogiks, siis on mõistetav „Rahvaste rikkuse“ kui ainukese ulatuslikuma rahvamajandusliku uurimuse edu. Teravnev vahekord Iirimaaga ja kolooniatega, sõda Ameerikas tõestasid omalt poolt Smithi süsteemi, selles leiduvate määrangute ja ennustuste elu- ja ka töö- lähedust.

Stiililt ja kompositsioonilt pole „Rahvaste rikkus“ eeskujulik. Kirkcaldy's oli Smith kasutanud sekretäri ja dikteerinud sellele, seistes seljaga kaminatule poole. Sealjuures on ta oma mõtetele ja lausetele löönud peaga takti. Selle aja kombe kohaselt ohtrasti juuksepuumatiga võitud pea on määrinud ära seina kaminasimsi kohalt. Osalt võis see johtuda ka tema pea haiglasest, poolneurootilisest värisemisest. Veel viiskümmend aastat hiljem näidati mälestusena „Rahvaste rikkuse“ tekkimisest plekki Smithi toleaeegse kabineti seinal. Igatahes kahjustas dikteerimine raamatu vormilist külge. Kuid, nagu Smith ise möönab, on mõtete kirjanduslik vormimine valmistanud temale suuri raskusi, see pole kergemaks muutunud ka vilumuse tõttu. Kirjutamine on temale olnud piinaks. Ka ta käekiri vihjab sellele: suured ümmargused tähed on ridadeks lükitud ilmselt aeglase, hoolika ning vaevarikka protsessiga. Ehkki Smithi peatöö on kuidagi lohisev ega ole vaba teisistki kompositsioonilisist vigadest, siiski korvab huvitav, elav ja detailiderikas sisu need puudused täiesti. Hume kinnitab, et raamatus on sügavust, soliid-

sust ja huvitavaid fakte. Väljendades selgesti kõige sügavamad ideed oli Smith ühtlasi purustanud üldise eelarvamuse, et hea majandusteoreetiline töö võib võrsuda ainult praktikast. Teos tõlgiti varsti taani, saksa, prantsuse ja itaalia keelde. Hispaanias keelustas inkvisitsioon esialgu „Rahvaste rikkuse“ „tema stiili madaluse ja tema moraali lodevuse“ pärast, — keelustamise määrus on seisnud kirikute ustel veel 1792. aastal. Oma teosele osakssaavat arvustust talus Smith hästi. Smithi välist rahulikkust põhjustas osalt kindel usk oma väidete vääramatusse, osalt teatud kartlik tagasihoidlikkus, mille tõttu ta eriti vanemas eas, püüdis vältida terava- maid kokkupõrkeid.

Juba kohe pärast ilmumist mõjutas „Rahvaste rikkus“ riigi eelarve koostamist ja maksude määramist. Järgnevail aastail kasvas Smithi populaarsus järjest ja riigimehed küsisid korduvalt temalt nõu. Näib, et Prantsuse revolutsioon esialgu süvendas Inglismaal umbusku Smithi ideede vastu, samuti nagu ta pidurdas ka parlamendi ja ühiskonna reforme Inglismaal. See revolutsioon tekitas hirmu muudatuste ees, kahtlusi uuenduste suhtes. Ehkki revolutsioonilised printsiibid Prantsusmaal olid palju käremeelsemad kui Smithi rünnak põllundus- ja kaubandus-eesõiguste vastu, siiski põhjustas vabakaubanduse õpetuse mässuline sisu teatud eelarvamusi. Neid soodustas asjaolu, et suur revolutsiooni ideede sõber lord Shelburne oli ka Smithi jünger ja seletas, et revolutsiooni ideede ja šotlase süsteemi vahel ei ole vahet. Kuipalju Smithi õpetus omalt poolt mõjutas Prantsuse revolutsiooni ideid, on raske määratella, kuid see revolutsioon, hoolimata umbusu

ajutisest süvendamisest, tähistas liginemist Smithi ideaalidele.

Pärast töö ilmumist trükkis sõitis Smith Šoti-
maale ja veetis seal mõned kuud: ta 80-neaas-
tane ema oli haigestunud ja ka Smithi enese ter-
vis oli halb. Alaliseks elukohaks kavatses ta va-
lida Londoni. Vahepeal oli ka Hume muutunud
haiglasemaks ja tundis elu lõpu liginemat. Juu-
lis 1776 korraldas Hume oma lähimatele sõpra-
dele Londonis jumalagajätudinee lahkumise pu-
hul maisest ilmast. Smith võttis osa sellest eba-
tavalisest ja liigutavast koosviibimisest. Hume
usaldas temale oma kirjandusliku testamendi
teostamise. Smith sai volituse toimida Hume'i
paberitega oma heaksarvamise kohaselt. Erandi
moodustas vaid *Dialogues on Natural Religion*
(Dialogiid loomulikust religioonist), mille
Smith pidi avaldama. Viimane töö oli kirjutat-
ud juba aastate eest, kuid Hume, kartes ava-
likku skandaali, oli jätnud ta trükki andmata.
Smith, kes „Rahvaste rikkuse“ puhul tundis ole-
vat oma selja taga mõõtuandva osa ühiskonnast,
tundis käesoleval juhul poolvaistlikult ühis-
kondliku seljataguse puudumist ja pörkas tagasi,
kartes avalikku kära ja kahju oma karjäärile.
Hume jättis siis ka „Dialogide“ saatuse Smithi
määrata. Kuid pisut hiljem tugevnes Hume'i
tarve maailma õnnestada või rünnata oma tööga
ja ta määras ühe teise sõbra oma testamendi teos-
tajaks. Hume suri selsamal aastal. Pärast tema
surmagi katsus Smith pidurdada „Dialogide“
ilmumist. Vastupidi ootustele ei tekitanud ni-
metatud töö ilmudes mingit kõmu. Küll rün-
nati aga täiesti süütut Smithi suure poolehoiu
ilmutamise pärast ateistlikule Hume'ile: tagur-
likud ringid süüdistasid Smithi ateismis. Dr.

Horne, Magdalen-College'i president Oxfordis, avaldas süüdistus-brošüüri Smithi vastu: Hume'i vaadetega mees ei olevat mingil tingimusel võinud olla hea ning vooruslik inimene, nagu Smith teda näida laskvat. Sest kui Hume oleks olnud õilsahingeline ja humaanne, tal poleks kunagi tulnud mõttesse välja kiskuda inimeste südamest rahustavat usku isalikku Jumalasse ja õudse õelusega levitada ateismi. Smithi taoline isik, kes olevat võimeline rõõmu tundma oma talenti selliselt kasutavast ja Lukianost lugevast sõbrast, olevat kindlasti ka võimeline „naerutama varemtes Babüloni üle, pidama Lissaboni hävitanud maavärisemist mõnusaks vahejuhtumiks ja õnnitlema kangekaelset vaaraod tema hukkumise puhul Punases meres“.

Smith kuulus mõõdukaimate loodusfilosofide ja deistide hulka. Dr. Horne'i brošüür, mis ühes teiste analoogiliste teenetega tõstis autori varsti piiskopitoolile, levis kiiresti mitmes trükis ja oli häirivamaks momendiks Smithi rahulikus elus. Süüdistus oli peamiselt kättemaksuks ajaloolise kristluse riivamise eest „Rahvaste rikkuses“ ja ühtlasi jõuetuks usulis-ideoloogilisse vormi peitunud protestiks vabamajanduse vastu. Peale „Dialogide“ valmistas sõber Hume pärast oma surma Smithile veel teisiti meelehärmi: tema enese soovi kohaselt püstitati ta hauale niivõrd suur monument, et see Smithile tundus samasuguse väljakutsena maailmale nagu „Dialogidki“. Üldiselt aga väärib kultuurilooliselt tähtsamate sõpruste, nagu Nietzsche-Wagner, Marx-Engels, Goethe-Schiller, loetelus mainimist ka Smith-Hume'i sõprus.

Järgmisel aastal pärast „Rahvaste rikkuse“ ilmumist määras Inglise peaminister ning vara-

kantsler Smithi šoti tollikomissariks. Osalt võis Smithi määramiseks kaasa aidata hertsog Buccleuch, kuid rohkem oli selle kõrge koha saavutamise „Rahvaste rikkuse“ teene. Varakantslerile oli Smithi raamat olnud tõeliseks kullakaevandiks: ta ammutas siit näpunäiteid tulude suurendamiseks, sest sõja tõttu Ameerika-kolooniaga eelarvesse tekkivad puudujäägid vajasid katmist. Lord North seadis sisse Smithi soovitatud elamute- ja linnasemaksu — Smithi poolt hukkamõistetud merkantilistliku poliitika jätkamiseks ja sellest poliitikast johtuvate lünkade täitmiseks. Nii osutus Smithi uurimus esmaajoones kasulikuks tema poliitilistele vastastele.

Ametitöö Edinburgh'i tollivalitsuses, kus peale Smithi töötas veel neli komissari, oli lihtne ja šablooniline: ametnikkude nimetamine ja kontrollimine, andmed projekteeritavaist söekaevandest, tuletornide plaanid, teated salakaubavedajatest, haarangud viinavabrikutes ebaseadusliku tegevuse paljastamiseks, valve korraldamine ranniku kahtlastes kohtades, palkade maksmine ja muud säärased ülesanded moodustasid tegevuse sisu. Smith, säilitades senise pensioni Buccleuch'lt, sai tollikomissarina tasu 600 naela aastas, omas seega suhteliselt hiilgavat 900-naelast sissetulekut.

Edinburgh'is, kuhu ta tõi Kirkcaldy'st ka oma vana ema, elas Smith suursugusemas linna-jaos, mille soliidsesse rahusse, šoti aadli vana-desse majadesse, näisid olevat põgenenud suitsusest ja rabelevast Londonist ja arenevaist tööstusrajoonidest auväärsus, jõude-elu ja filosoofia. Naabruses elasid Smithi sõbrad: kirjan-duslik ja teaduslik eliit. Smith armastas näha sõpru enese ümber ja lihtne külalislahkus ise-

loomustas tema kodu. Vähesed tähtsamad isikud väljastpoolt lahkusid Edinburgh'ist, ilma et nad poleks külastanud Smithi. Edinburgh'i üldisse omapärasse kuuluvad pidulikud püha-päeva-õhtusöögid olid eriti lugu peetud Smithi kodus. Smithi elu 12 viimast aastat möödusid ühes ning samas majas, kus ema, sõbrad ja raamatud moodustasid tema kolm suurt rõõmu. Tema 3000-köiteline raamatukogu hõlmas kõige mitmekesisemaid alasid majandusest reisikirjanduseni ja poetikani. Üks kolmandik raamatuist olid ingliskeelsed, ülejäänud ladina-, kreeka-, itaalia- ja prantsuskeelsed. Ühe arvestuse järgi on üks viiendik raamatuist käsitletud loodusteadust ja filosoofiat, teine poliitilist ökonoomiat ja ajalugu, kolmas õigusteadust ja poliitikat, neljas kirjandust ja kunsti; ülejäänud viiendik on kuulunud ladina ja kreeka klassikutele. Iseloomulik on usulise kirjanduse peaaegu täielik puudumine: Hume'i *Dialogues on Natural Religion* ja Pascal'i *Pensées* kuuluvad pigem filosoofiasse. Smithi raamatukogu koosseis vastab „Rahvaste rikkuse“ sisulisele mitmekesisusele ja probleemistiku keerukusele, mille lahendamine eeldab rea abiteaduste rakendamist ja kauge-malenägemist ühe eridistsipliini kitsaist raam-
mest.

Tähtsamaid Smithi ettevõtteid selles elu lõppjärgus oli Edinburgh'i Royal Society asutamine, mis välismaiste akadeemiate eeskujul pidi viljelema kõiki teadusharusid ja kunste. Sel Royal Society'l olid teaduste ja kirjanduse haru. Smith oli üks kirjanduse haru neljast presidendist. Edinburgh'i Royal Society loeti Euroopa soliidsemate kirjanduslikkude akadeemiate hulka. Ühtlasi organiseeris Smith ühes oma

sõprade keemik Black'i ja geoloog Hutton'iga ühe teadusliku klubi. Need kolm meest olid klubi kandvaimad liikmed, kes hoolitsesid koosviibimiste sisukuse, tõhususe ja hea tuju eest. Nende kolme vestlemist peeti klubis suurimaks naudinguks. Black ja Hutton kuulusid, nagu Smithki, vastavate teaduste rajajate hulka. Iseloomude erinevused ja muud omapärasused pigem lähendasid neid üksteisele kui kaugendasid. Hutton oli karsklane, Black taimetoitlane, kelle tavaline toiduannus oli natuke leiba, mõned ploomid ja mõõdukas hulk veega lahjendatud piima. Smithi suurimaid nõrkusi oli himu suhkru järele. Seda Smithi kirge illustreerib üks juhtum, kus ta oma maiustamisega pani piinlikku seisukorda vanapoolse leedi, kes oli piduperenaiseks. Smith on nimelt oma hajameelsuses unustanud istuda teelauda ühes teistega: ta jalutanud ringi ümber laua ja võtnud ikka ja jälle toosist suhkrut. Suhkrut mugiv Smith on pakkunud kirjeldamatut vaatepilti. Perenaine on olnud viimaks sunnitud lõppu tegema sellisele jätkuvale laastamisele ja säästma suhkrut ka teistele külalistele: ta peitis suhkrutoosi oma sülle.

Smithi välimuses polnud midagi erandlikku. Keskmise kasv, sirge rüht, lokkis juuksed, hallikad või helesinised silmad, kergelt kongis nina ja tugev lõug iseloomustavad ta füüsilist isikut. Edinburgh'i tänavail võis teda näha minemas ametisse või mujale heledavärvilises, tõenäoliselt linases kuues, põlvpükstes, valgetes siidsokkides ja laiaäärelises kübaras. Ta kõndis sirgelt, hoides sageli vasakus käes lillekimpu ja toetades keskelt hoitud jalutuskeppi paremale õlale, umbes nii, nagu sõdur hoiab püssi. Ta

rõivastus oli selle aja kohta tavaline, üldiselt olla ta rõivastunud nii hästi, et sellele keegi tähelepanu ei pööranud. Seda ebatavalisem oli ta käitumine. Ta pidi olema küllaltki veidrik tüüp. Kõndides ta pea on kergesti kiikunud küljelt küljele ja kogu ta keha on võnkunud-loogelnud kuidagi ussisarnaselt, justkui ta oleks tahtnud iga uue sammuga muuta oma suunda või pöörduda koguni tagasi. Sealjuures on tihti liikunud ta huuled ja ta on vahetevahel naeratanud oma nägematule jutukaaslasele. Kord on paar turunaist teda, nähtavasti tema kõnnaku tõttu, pidanud purjus olevaks, nagu ta ise jutustab.

Kirjeldatavasse Smithi elu ajajärku kuulub ka juhtum, mis ulatub välja tavalise normaalse hingeelu raamidest. Tollivalitsuse teenistuses oli auväärne portjee, kes kandis tohutut tulipunast mantlit ja ametimärgina käes seitsme jala pikkust keppi. Oli traditsiooniks, et iga komisari saabumisel portjee pidi sooritama oma keppiga, nagu tavaliselt sõdurid püssiga, teatud tervitamistseremoonia ja siis saatma komissari tema ametiruumi. Ühel päeval, kui Smith saabus teenistusse, selle portjee liigutused näisid teda haaravat ja ta hakkas äkitselt neid matkima. Kui portjee võttis valveseisangu ja hoidis keppi püssina, siis komissar toimis suurima tõsidusega samuti oma jalutuskeppiga. Solvunud portjee pöördus paremale, tegi sammu tagasi, et lasta komissari mööduda. Smith möödumise asemel matkis teda. Nii sooritas Smith nagu transis kõik järgnevad portjee liigutused, kuni ta saabus oma ruumi. Kõigest sellest ülihajameelsusest või transitaolisest seisundist ei mäletanud ta hiljem midagi.

1779. aastal küsisid mitmed valitsuse liikmed Smithilt nõu Iirimaale vabakaubanduse lubamise asjus. Iirimaa sai tollal merkantilistliku poliitika tõttu valusasti kannatada. Iirlastel ei lubatud Britiga ja selle asumaadega kaubelda oma soovi kohaselt, sest nad olid „võõrad“. Ent nad ei tohtinud vabalt kaubelda ka välismaadega, sest nad olid Briti alamad. Nad rajasid mõningaid tööstusi, milleks nende maal oli eeldusi, kuid inglased keelasid saaduste eksportimise. Iiri tööstuse ja kaubanduse kavakindel pidurdamine inglaste poolt tekitas tööpuuduse. Kuigi lõikus oli hea, surid tuhanded nälga, sest nad ei suutnud osta leiba; talunikud ei suutnud tasuda rentisid ja Inglise vara-ametit ähvardas maksude laekumise vähenemine. Meeleolu muutus Iirimaal revolutsiooniliseks, iirlased nõudsid täielikku vabakaubandust. Lord North tahtis neile järele anda, kuid Liverpool, Manchester, Glasgow ja teised tööstuse-kaubanduse keskused deklareerisid, et nad ei suuda Iirimaa tööjõu odavuse tõttu iirlastega võistelda. Smith soovitas anda järele Iiri *freetrader*'itele ja lubada Iirimaale täielik vabakaubandus. Ta toonitas muu seas, et kuna Iirimaal pole sütt, metsa ega arenenud tööstust, siis ei pruugi Inglise tööstusel lähema saja aasta jooksul karta iirlaste võistlust. See põhjend teeb mõistetavamaks ka tõsiasi, et vabamajanduse süsteem tekkis just Inglismaal. Seesama usk Inglise arenenud tööstuse võistlusvõimesse ja üleolekuteadvus saatsid teatavasti XIX sajandil Inglismaa kujunemist vabakaubanduse esirinnamaaks. Ja kuigi, väidab Smith, Iirimaa rikkuselt ja tööstuse arengult tõuseks Inglismaa tasemele, siis ei kahjustaks see sugugi Inglismaad, samuti nagu Lan-

cashire'i tööstus ja rikkus ei kahjusta Yorkshire'i, vaid on sellele koguni kasulik. Uniooni, majanduslikku kokkukulamist Iirimaa, samuti nagu Ameerika-asumaadega, põhjendas Smith täiesti egoistlikult: võimsale Inglise tööstusele vajaliku turu mahu suurenemise kõrval võimaldavat tollimüüride kaotamine veeretada iirlaste ja ameeriklaste kaela osa Briti riigivõlga, mis olla tekkinud osalt suurte asumaade kaitsmise ja osalt Iirimaa valitsemise kulude tõttu.

Iirimaa käsitlevaise Smithi mõttekäikudesse põimus ka üks inimesõbralikult kõlav põhjend: ühinemise kaudu Inglismaaga pidid iiri keskmised ja alamad rahvaklassid täielikult vabanema aristokraatia senise rõhumise alt. See aristokraatia ei põhjenevat mitte loomulikel ja lugupidamisväärsusel sünni ja varanduse eesõigustel ning erinevustel, vaid kõige põlgusväärsematel erinevustel: usuliste ja poliitiliste eelarvamuste erinevusel. Iirimaa olla kaks vaenulikku rahvast: rõhujad ja rõhutavad. Ühinemine Inglismaaga tooks iirlastele korra ja õiguse, mis kaitseks ja hoiaks vaos alamaid rahvakihte ja looks eeldused, et need kaks vaenulikku rahvakihti saaksid endid varsti tunda ühise rahvusena. Nagu Smith eksikombel omistas Iirimaa sisevastuoludes esikoha majanduslikkude põhjuste asemel usulistele põhjustele, nii osutus ekslikuks ja liiga optimistlikuks ka ta lootus „kahe vaenuliku rahvuse“ kadumisse kapitalistliku vabamajanduse pinnal. Vastupidi: kaebused „kahest rahvusest“ suurenesid XIX sajandil.

Väärrib märkimist Smithi järjekindlus oma mõningate põhimõtete kaitsmisel noil aastail. Inglismaa oli raskes heitluses hispaanlaste, prantslaste ja ameeriklastega. Tekkis kava vär-

bida Inglismaale liitlasi ja lubada neile tasuta abi eest kaubanduslikke eesõigusi Inglise kolooniates ja prantslastelt ning hispaanlastelt vallutatavaid asumaid. Smith ei pooldanud seda patriootilist ja Inglismaale mitte-midagi-maksvat kava sugugi. Sest kui kaubanduslikud monopolid, väitis ta, on vastuolus inimesõigustega, siis ei või neid monopole juurde luua, ja kui kolooniate vabadus on kooskõlas õigusega, siis ei tohi liitlastele tagada kolooniaid. Smith pooldas isegi Gibraltarist loobumist. Kuid raskemale proovile pani Smithi järjekindluse üks teine probleem: kas lubada Ameerika Ühendriikidele, keda Inglismaa 1783. a. oli tunnustanud, Kanadas kaubanduse vabadus võrdselt inglastega või mitte? Ehkki Ühendriikide võistlus ähvardas raskesti kahjustada inglaste huvisid Kanadas, luges Smith siiski ülekohtuseks inglise ärimeeste huvide pärast takistada kanadlaste vaba suhtlemist Ühendriikidega. Iga vahelesegamine majandusse, kas soodustav või takistav, olla rahvuse huvide ohverdamine mõnele kaupmeestegrupile. Ja Inglismaale olevat kaubandus naabritega Euroopas võrratult tulusam kui kaugete ülemeremaadega.

Kaitstes majanduse ja poliitilise halduse rippumatust teineteisest pooldas Smith täiesti Fox'i Ida-India seaduseelnõu, mis 1783. a. esitati parlamendile ja mis taotles Briti-India valitsemise üleviimist Ida-India Kompanii direktoritelt riigi poolt nimetatud võimudele. Näib, et Smith siiski lubas teatud välist vahelesegamist majandusse, nagu näitavad täiendused „Rahvaste rikkuse“ 1784. a. ilmunud trükile: seal soovitab ta näiteks makse eksporteeritavale villale. Ehkki tollal villa väljavedu oli üldse keelatud ja villa-

väljaveotoll tähendas kaitsekaubanduse lõdvenemist, tuleb ses vabamajanduse seisukohalt siiski näha järeleandmist merkantilismile, nagu ka Smithi soostumises ajutiste kaubanduslike monopolidega. Smith lubab nimelt monopoolseid eesõigusi kaupmeesterühmadele, kes üritavad kaubandust mõne kauge tsiviliseerimatu maaga, s. t. ettevõtetele, mis töötavad erandlikku kasu rahvale, kuid millesse ettevõtjad suure riski tõttu ilma monopolita ei taha laskuda. Kauplemise ainuõigus oleks ainus võimalik tee hüvitada ettevõtjat teatud hädaohtliku ning kuluka ürituse eest ja kuuluks Smithi arvates käesoleval juhul samasse kategooriasse, nagu näiteks autoriõigus ja leiutajapatent. Need mõttekäigud vihjavad vabamajanduse süsteemi varjatud vastuoludele. Kui veel meenutada, et Smith eeldab isegi sõjaväe ja kindluste olemasolu neil monopolistidel-kaupmeestel, siis tuleb jaatada ka imperialismi idude olemasolu „Rahvaste rikkuses“.

Oma kohustele tolliametis pühendus Smith ebatavalise hoolsusega. Ta oli väga kohusetruu ametnik ja rahuldav haldur. Ametitöös omandatud praktilistest kogemustest on tal olnud väga suur kasu, nagu ta ise väitis: suur osa täiendusi ja parandusi „Rahvaste rikkuse“ hilisemais trükides oli nende kogemuste tulemus.

Näib, et tema töötahe ja tööpinge lõdvenesid pärast suurtöö valmimist. Paralleelselt Smithi vaimu ja ideede võidukäiguga arenes tema elujõudude allakäik. Valitsemis- ja riigiprobleeme käsitlev uurimus, mida ta ammu oli kavatsenud ja mille materjalid olid koos ning oleksid vajanud vaid paariaastast kavakindlat läbitöötamist, jäi valmis tegemata. Näib, et tal polnud selleks

lusti: võib-olla aimas ja kartis ta analüüsi jätkamisest ning edasimõtlemisest hädaohtu vabamajanduse süsteemile ja põgenes selle eest ametitöö pedantlikku sooritamise ja kirjanduse lugemisse. Ta süüdistas end ise aja raiskamises raamatute lugemisega, eriti esimestel Edinburgh'i-aastail. See olla teda kõrvale kallutanud tõelisest ülesandest. Tema elu viimaseil aastail möödus tema vaba aeg vana-kreeka kirjanduse lugemisega. Sõbrale, kes leidis Smithi raamatukogus, Sophokles ja Euripides avatult laual, seletas ta, et kõigist vanapõlvõõmudest on mõnusaaim ja lohutavaim tutvuse uuendamine meie nooruse lemmikautoritega ja -harrastustega.

Edinburgh'i-aastail halvenes tema tervis järjest. Suurim kriis oli ühenduses ema surmaga: seega katkesid Smithi tugevamad sidemed selle maailmaga. Ema surm langetas Smithi suurimasse kurbusse ja depressiooni. Seda nähtust 61-aastase Smithi juures ei mõistnud paljud seletada. Usklikumate arvates johtus see faktist, et Smith ei uskunud ülestõusmisse. Ta hakkas väga kiiresti vananema. Talvel 1786/87 kannatas ta nii raskesti kõhuhaiguse all, et oodati tema surma. Smith oli nüüd 63-aastane, ja ta pidas oma haigust viimaseks ja hädaohtlikemaks perioodilistest kriisidest, millistele vana usu kohaselt iga 7 aasta järele pidi alistuma inimese keha. Vanadust ja haigust leevendavat erilist rõõmu valmistas Smithile tema valimine Glasgow' ülikooli aarektoriks 1787. a. „Ükski inimene,“ tunnistas ta, „ei saa võlgneda suuremaid kohustusi mingile asutisele kui mina Glasgow' ülikoolile. Ta kasvatas mind, saatis mind Oxford'i, varsti pärast mu tagasitulekut Šotimaale valis mu üheks oma liikmeks... Kolme-

teistkümne-aastast perioodi, mil olin selle asutise liikmeks, mäletan kui kasulikemat ja seega õnnelikemat ja väärseimat perioodi minu elus.“

Selle mineviku idealiseerimisega on kooskõlas ka Smithi viimne pingutus: oma esimese raamatu „Kõlbeliste tundmuste teooria“ parandamine. Sellest 30 aasta eest avaldatud tööst oli ilmunud viis trükki. Täiendustest ja kärpimistest, mis Smith selles surma eel ette võttis, ilmneb, et ta, nagu paljud muudki radikaalsed vaimud, elu lõpul on muutunud konservatiivsemaks. Kõlavad küllalt väsinult-pietistlikult järgmised täiendused, mis mõneti on vastuolus muu sisuga. Usk üksi võib anda, väidab Smith, inimesele mõjuvat lohutust ning öelda, et on vähese tähtsusega, mis teised inimesed mõtlevad tema käitumisest, kui selle heaks kiidab kõikjale nägev kohtumõistja. Ainult usk võib anda inimesele kujutluse teisest maailmast, maailmast, milles on rohkem otsekohestust, inimlikkust ja õiglust kui käesolevas, ja külvata ühtlasi hirmu võidutsevate pahede keskele, kindlustada tasu voorustele ning rahulduse teotatud süütusele.

Tähtsaimaks täienduseks „Kõlbeliste tundmuste teooria“ uuele trükile on peatükk „Meie kõlbeliste tundmuste rikutusest, mis on põhjustatud meie kalduvusest imetleda rikat ja suurt, halvaks panna ning põlata vaesemast ja alamast seisusest isikuid“. Hoolimata vabariiklikest sümpaatiatest, vabameelse konstitutsioonilise monarhia pooldamisest, pooldas Smith siiski pisut ka sünni-eesõiguste printsiipi, missugune feodalismi pärimus polevat küll mingi ratsionaalne printsiip, kuid siiski loomulik ja kasulik pettekujutelm. Jämedat seisuse ja varanduse kõrgemakshindamist tarkusest ja voorusest ei

saa küll mõistuse ees põhjendada, aga eduka valitsemise jaoks on esimeste eelistamine praktiliselt kasulik. Ühiskondliku korra säilitamiseks on vaja rahva aukartust mõne instantsi, rikkuse ja sünnipära üleoleku ees, ja viimased on valitsetavale massile paremini ja selgemalt tajutavad kui nägematu ja tabamatu üleolek tarkuses ning voores. Hoolimata näiliste väärtuste kummardamise kasust võimule ja autoriteedile, tuleb sama tõsiasi ometi — möönab Smith avameelselt — tunnistada ühtlasi kõlbeliste tunduste rikutuse levinumaks põhjuseks.

Näeme, et vahetegemine „teoreetilise“ ja „praktilise“ mõistuse vahel, sama saatuslik lõhe teooria ja praksise vahel, mis iseloomustab kogu kolmandat seisust, on täiel määral omane ka Smithile.

Smithi viimseks tööks jäi „Kõlbeliste tunduste teooria“ parandamine. Aastail 1789-90 tundis ta elujõu hoogsat hääbumist. Ühele ärareisivale sõbrale, kes lubas tulla teda külastama järgmise aasta veebruaris, ütles ta: „Võin siis olla elus ja võib-olla veel pooltosinat veebruar, kuid oma vana sõpra ei näe teie iialgi enam. Leian, et masin on maha käimas ja et olen vaevalt rohkem kui muumia.“ Tundes surma liginemist laskis ta, olles ise liiga nõrk selleks, sõpradel Black'il ja Hutton'il põletada kõik oma paberid ja käsikirjad, mida ta ei pidanud küllalt avaldamisküpseks. Ta suri epikuurlasena: helge alistumine saatis ta haigust ja ta viimsed žestid sarnanesid mõneti Epikuros'e omadega. Ta on avaldanud kahetsust, et on suutnud anda nii vähe. Üheks ta viimseks sooviks on olnud, et Buccleuch hoiaks ja kaitseks ta hiljutisurnud sõbra Culleni lapsi.

Oli traditsiooniline pühapäeva-õhtusöök Smithi juures. Smith võttis külalisi vastu tavaliise lahkusega. Kuid kell pool üheksa lahkus ta sõprade hulgast, sest tervis sundis teda minema voodisse. Lahkudes on ta pöördunud ümber ja avaldanud sõpradele nende üksijätmise pärast järgmiselt kahetsust: „Ma armastan teie seltskonda, džentlmenid, kuid ma arvan, pean lahkuma teie hulgast, et minna teise maailma.“ Ja alles surnuna nägid sõbrad teda uuesti. Ta suri 17. juulil 1790. aastal 67-aastaselt ja maeti Edinburgh'i kalmistule, kus tema hauda märgib lihtne mälestussammas. Kodulinna Edinburgh'is ei osatud hinnata Smithi teeneid ja tema surm ei avaldanud mingit erilist mõju, nagu ta polnud seda taotlenud eluski. Kohalikud lehed tõid surmast mõnerealise sõnumi, märkides, et „doktor Smith paistis silma inimsõbralikkuse, headuse, humaansuse ja helduse poolest“. Publik ei suutnud tajuda Smithi töö ulatuslikkust, nagu ka Smith ise pidas keskpärast „Kõlbeliste tundmuste teooriat“ palju tähtsamaks „Rahvaste rikkusest“.

X.

Smithi ideede saatusest.

Smithi ideid on ülistamise kõrval ka ägedasti hukka mõistetud. Juba XVIII sajandi lõpul süüdistati teda pahelises tendentsis: annab ahnuse ja ihnuse meetodite-õpetust. On leitud Smithi natsionaal-ökonoomia omavat ebakõlbelist alusmüüri ja on nimetatud seda röövmajandu-

seks, mille objektiks on inimene. Friedrich List'i arvates on Smith Napoleoni kõrval „suurim maaderüüstaja“. Kuid ka vastased ei saa salata, et Smith liitis ajastu edulise idees- tiku terviklikuks ehitiseks. Tema töö vastas ajastu ühiskondlikkudele nõuetele ja majandus- likkudele vajadustele. Mitmesugustel põhjustel ei omandanud „Rahvaste rikkus“ ühiskondlikus võitluses küll sellist kesket ja saatuslikku tä- hendust, nagu hiljemini näiteks K. Marxi „Kapi- tal“, aga tolle töö mõttekäikude väärtus teoree- tilise relvana oli siiski määratu.

XIX sajandi esimesel poolel hakkas võidut- sema Smithile toetuv ökonoomiline liberalism ja *laissez-faire*-poliitika. Juba aastal 1791 kao- tati tsunftid Prantsusmaal. Riigid olid loobu- mas igast vahelesegamisest tootmise korrasta- misse ja tööandjate ning töövõtjate suhetesse — peale eraomandi kaitsmise ja töölisühingute allasurumise. Toetudes Smithile öeldi, et ainult individuaalne leping olevat kooskõlas nõudmise- pakkumise seaduse vaba käiguga. Smithi mõtte- käike täiendas ja arendas edasi rahvamajandus- teadlane Ricardo. See esines 1817. aastal ka paradoksaalsena tunduva väitega, et mõnikord on isegi kasulikum teatud kaupa osta väljast kallima hinnaga, kui on selle tootmise kulud kodumaal. See väide näis veelgi kõvendavat Smithi tööjaotuse printsiipi. Et võõraid kaupu ostes alati kasutame omamaa saadusi, siis ei maksu ostetud hüvis meile mitte seda, mis ta on maksma läinud võõrale müüjale, ka mitte seda, mis oleksid selle tootmiskulud ise tootes, vaid niipalju kui maksub vastuantav hüvis. Inglismaa saab näiteks puuvillalõnga jämedaid sorte toota odavamalt kui Ühendriigid või Saksamaa. Ent

puuvillalõnga peenimaid numbreid saab ta toota suhteliselt veel odavamalt kui jämedaid. Seega on temal kasulikum osta jämedaid sorte välismaalt, kus tal nende eest küll tuleb maksta rohkem, kui need maksuksid kodumaal tootes, aga keskendudes peenikestele sortidele ja müües need välismaale tulevad jämedad sordid siiski välismaalt ostes odavamad.

Sellistele mõttekäikudele põhinev poliitika, kaitsetollide asendamine puht-finantstollidega ja muud sammud võimaldasid manufaktuurtööstuse imestusäratavat kasvu. Inglismaal arenesid näiteks Birmingham, Manchester ja Glasgow kiiresti suurteks tööstuskeskusteks. Varsti võideti siin ka põllundushuvid, mis olid kaitsetollide mõjukamad toed: 1846. aastal otsustati kaotada Inglismaal viljasisseveotoll. 1860. aastal viis Suur-Britannia vabakaubanduse printsiibi põhimõtteliselt läbi Inglise-Prantsuse kaubalepingus. Missugune mõju sel *laissez-faire*-poliitikal oli, seda kirjeldab üks vabamajanduslaste vastane J. A. Froude Inglismaal järgmiselt: „Riik oli otsustanud vabakaubanduse kasuks ja kauakestev kaubandust elustav tuul . . . tundus näitavat, et mančesteri koolil on lõpuks olnud õigus. Raudteed muutusid odavamaks, kaugused kadusid. Ookean kaotas oma õudused ja muutus mugavaks ning kindlaks maanteeks ja Inglismaa oma vahenditega sai tema piiramatuks valitsejaks. Sisse- ja väljavedu kasvasid muinasjutulise kiirusega ja hüveolu ületas . . . äärmisemadki lootused. Toll tolli järel kõrvaldati, ja siiski suurenesid sissetulekud. Rahvas sigis nagu mesilased ja siiski tõusid palgad. Uued linnad tõusid nagu seened maast ja maaomanikud nägid oma tulude kahekordistumist mingi pingutuseta nende

eneste poolt. Isegi põllumeeste käsi käis hästi, sest kulus aega, enne kui Ameerika, Venemaa ja India viljad turuhinna suutsid alla suruda. Liha-hind tõusis, samuti teiste põllundustoodete oma, hindadega ühes tõusis maarent. . . . Usus, et tagavarad on tühjendamatud, kõik klassid hakkasid harrastama kulukamaid harjumusi.“

Ent rööbiti kirjeldatuga kulges teine erinev arengujoon — polaarselt vastupidine. Smithi süsteemis on ajaloolised ja majandusteaduslikud tõsiasiad läbi põimitud ajaloofilosoofiaga. Et parimaks piirijoone tõmbajaks teaduse ja metafüüsika vahel on asjade tegelik käik, siis on vajalik ka vaba võistluse teise külje vaatlemine.

Smith rõhutas vaba võistlust kõige inimesõbralikumate tagamõtetega: pidi tõusma kõigi rahvakihtide hüveolu. Tegelikult sundisid vaba võistluse halastamatud seadused tööandjaid tööliste suurimale kurnamisele: lastetöö halvimates oludes, viletsaimad palgad ja 15—17-tunnine tööpäev olid tööstuses tavalised. Normandia tehastes kuulus töötavate laste peksmiseks määratud piits ketruskodade inventari hulka. Halbade olude tõttu löid lokkama pahed, toorus ja haigused. Tööliste keskel tekkisid ebatervete tööruumide tõttu haigused, mis said pärilikeks. Lapsed invaliidistusid, kasvatustöö nende juures tehti võimatuks. Isegi vabrikandid tunnistasid tööolude tõttu teostuvat inimrassi mandumist. Kuna seadusandjad deklareerisid kõigi ühiskonnakihtide poliitilist ja usulist üheõiguslust, tundsid töölisel ka neil aladel tööandja ülevõimu. Juriidilis-formaalne üheõiguslus osutus sisuliselt muuks, sest võitlus ei saanud olla tasavägine. James Harrington oli XVII sajandil rõhutanud, et varanduse jagunemine määrab po-

liitilise võimu jagunemise ja selle võimu vormid. Selle põhiväite parimaks tõestajaks oli vaba võistluse õitseng XIX sajandi esimesel poolel.

Vaba võistlust saatsid üldine vaesumine ja kriisid. Toimus pidev kapitalide koondumine ja laiade rahvahulkade kehvimine. Sismondi kirjutas 1837. aastal: „Vabrikandid, kes töötasid 1000-naelase põhikapitaliga, kadusid Inglismaal kõige enne, varsti pärast seda peeti neid, kes töötasid 10 000 naelaga, liiga väikesteks; nad laostusid, et oma kohta loovutada suurematele; tänapäev arvatakse juba neid, kes töötavad 100 000 naelaga, keskmiste hulka, ja pole vist kaugel hetk, kus vaid need on võimelised võistlema, kes töötavad miljon-naelsterlingise kapitaliga.“ Toodangu kasvu ja keskendumise kõrval vähenes siseturu ostujõud: hoolimata kaupade odavusest ei jätkunud palkadest nende ostmiseks ja sajad tuhanded töötud ei saanud üldse palka. Aastal 1815 vapustas esimene kriis Inglise turgu, kutsudes esile rahutusi ja masinate purustamist. 1818. a. järgnes teine ja 1825. a. kolmas, raskem kriis. Siitpeale esinevad kriisid perioodiliselt ja muutuvad tööstuse arenemisega üldisteks.

Vastavalt vaba võistluse varjukülgede ilmne-
misele kasvab umbusk Smithi ideede suhtes: rahvamajandusteadlased hakkavad arvustama ja ründama nii Smithi õpetust kui ka kogu kapitalistlikku süsteemi. Sismondi oli esimene, kes andis unustamatu pildi vabast võistlusest tingitud kannatustest ja viletsusest. Owen ja Fourier tahavad isikliku kasu valitsemist asendada vabatahtliku kooperasiiooniga. Smithi internationalismi ründab Fr. List — rahvuslikkuse idee hakkab maskeerima uuesti elustuvat merkanti-

lismi. Ehkki tõsiasi, et Ch. Darwin sajandi keskpaiku vabavõistluse printsiibi laiendas kogu elusale loodusele, näis kindlustavat ja pühitsevat ka vaba võistluse ja Smithi õpetuste jääva kehtivuse, näib siiski õigus olevat neil, kes viljatollide kaotamist Inglismaal loevad vabamajanduse kõrgpunktiks. Juba Sismondi nõudis riigi vahelesegamist, interventsiooni, majanduse käiku. Kõige kindlamaks osutus Smithi õpetusest vabakaubanduse printsiip.

Järkjärgult õonestub usk Smithi ülistatud võistluse head- ja õndsakstegevasse toimesse. Sajandi keskpaiku väidab John Stuart Mill, et võistlus on olevikus paratamatus, ent kooperatsioon on õilsam ideaal. Mill ei pooldanud kaugeltki kommunismi, sest pidas viimast sundsüsteemiks, kuid ta möönab, et „vabriku palgatöölisel on tänapäev vähem isiklikku huvi oma töö vastu kui ühelgi kommunistliku ühiskonna liikmel“ ja et „inimsoo enamiku tänapäeva seisukorra suhtes mõjuks iga kommunismi sundlunastusena“. Mill arvab isegi, et kasvatus ja kultuuri tõttu inimene kord jõuab arengus niikaugele, et kaevab maad ja kujub riiet oma isamaa kasuks sama hästi, nagu ta tänapäev oma isamaa eest läheb sõtta. Näeme, et hakkas kaduma usk Smithi ökonoomilisse inimesse: *homo oeconomicus*'t ei peetud enam looduslik-bioloogiliseks tüübiks, mis on muutmatu. Tänapäeval võib isegi väita, et inimene vihkab „ökonoomilist inimest“. Kohati avalduv viha juutide suhtes, antisemitism, mida püütakse rakendada võitluses sotsialismi vastu, näib olemuselt olevat viha juudi kui „ökonoomilisima“, kapitalistlikema inimese vastu, teatava süsteemi võrdkuju vastu.

Käsikäes üleminekuga masinatööle suurensid majanduslikud ja poliitilised vastuolud ja hakati loobuma liberalistlikust majanduspoliitikast. XIX sajandi teisel poolel käis küllaltki terav tariifide ja tollide sõda. Ühendriigid rakendasid kaitsetariifid kodusõja haavade parandamiseks juba 1866. aastal. Bismarcki Saksamaa pöördus täiesti kaitsekaubandusele. Ja pärast Maailmasõda majanduspoliitikas võidutsevad tendentsid läbi ajada omamaa saadustega õigustavad kaebusi merkantilismi taaselustumisest — uusmerkantilismist. Smithi ideestiku teravaima kriitilise analüüsi on andnud Karl Marx, arvustades klassikalist poliitilist ökonoomiat üldse. Marxi järgi Smithi ja teiste klassikalise poliitilise ökonoomia rajajate süsteem põhjeneb täiesti ebaloomulikul eeldusel, nimelt oletusel, et kapitalistlik tootmisvorm on igavene ja ainuvõimalik, et loodusõiguse „loomulikud“ seadused langevad ühte objektiivselt olelevatega.

Smith võttis omal ajal indiviidi ja individuaal-käitise majandusüksustena oma kaitse alla — kaitses seda riigi, tema arvates väljaspool majandust seisva ühiskonnakorralduse haldusliku vahelesegamise vastu. Vahepeal on võtnud järjest suurema ulatuse individuaalkäitiste liitumine, tasalülitumine, kokkusulamine ja kesken-dumine trustidesse, sündikaatidesse, kontsernidesse. Nagu ajaloo ironiana Smithi suhtes tundub tõsiasi, et individuaal-käitised ei loovuta oma vabadust ega kaota oma iseseisvust mitte riigi vahelesegamise, vaid oma vaba kokkuleppe või vaba võistluse seaduste sisemise mõtte tõttu. Iseenesest pole võistluse mõjul toimuv ratsionaliseerumine, mis omakorda tingib vabavõistlejate individuaalkäitiste arvu vähenemist, vastu-

olus Smithi tööjaotuse printsiibiga. Smithi kaitsjad võivad väita, et ajalookäik pole kummutanud Smithi vabavõistluse printsiipi, et maailma arenev lõhenemine, polariseerumine ja liitumine kaheks tohutuks konkurendiks, tootmisvahendite omanikeks ja töolisteks, sisuliselt ei muuda konkurentsiprintsiipi. Smith ootas siiski teissuguseid tulemusi: üksmeelt, rahu, hüveolu. Kuid Smithi humaansed lootused on luhtunud. Tegelikke vaba võistluse tulemusi üks ajaloolane võtab põhjendatult kokku järgmiselt: „Seadusandlus, mis kuulutas tööliste isiklikku vabadust ja õiguslikku võrdsust, tunnistas õigustatuks nende soovid suuremale osasaamisele kultuuri õnnistusest ja taotles selleks otstarbeks kaasa aidata nende isiksuse suuremale arengule, saavutas taotletule lausa vastupidist... Massidena tehaste juurde kokkusurutud, tööandjatele alitunud tööliste keskel tekkis eriline ideedering. Tekkisid ühe ning sama rahva keskel kaks rahvust, kellest üks oli valitsev, teine valitsetav; kellest üks omas kõrget kultuuri, millest teine osa ei saanud; kellest valitsev kartis valitsetavat, valitsetav vihkas valitsejat — kaks rahvust, kelle vaated ja huvid olid nii erinevad, et nad hoolimata ühisest keelest teineteist siiski enam ei mõistnud.“

Näib, et Smithi „nägematu käe“ teooria, mille järgi tegelikud tulemused ja saavutused on erinevad neist, mida arengut kandvad üksikisikud teadlikult soovivad ja taotlevad, on kõigepealt maksev Smithi enese suhtes. Kõik see ei vähenda põrmugi Smithi teeneid ja suurust, näitab üksnes tema ajaloofilosoofia tingitust oma aja teaduslikust tasemest ja ühiskonna arengu- faasist. Meenutame, et isegi Aristoteles oli

püüdnud antiikset orjade-instituuti näidata jääva looduseadusena. „Rahvaste rikkus“ ilmus 1776. a., s. t. ajal, kus tööstus hakkas suunama kaubandust oma huvide kohaselt. Merkantilism oli peamiselt piirdunud ringlemisprotsessi analüüsiga: tootmist vaadeldi ainult kaubanduse huvide seisukohalt. Ent Smithil olid kasutada peamiselt manufaktuur-ajastu kogemused ja tal ei saanud olla küllalt andmeid majandusliku arengu ennustamiseks, sest tööstuslik revolutsioon oli alles algusjärgus. Smithi ajaloo-filosoofia nõrkus ei vähenda tema tähtsust poliitilise ökonoomia rajajana. Smith oli esimene, kes selgemalt taipas, et majanduslikus elus valitsevad seaduspärasused, ja kes neid seaduspärasusi püüdis ka fikseerida.

Nagu Smithi juurest üks arengujoon viib anarhismi, nii teine sotsialismi. Teaduslik sotsialism tunnistab avameelselt Smithi ja Ricardo poolt rajatud klassikalise poliitilise ökonoomia üheks oma lähtepunktiks. Marksistid, kes hilisemaid majandusteoreetikuid nimetavad vaid apologetideks, oleva süsteemi kaitsjateks, ei laienda seda hinnangut Smithile. Nad allutavad tema õpetuse küll teravale kriitikale, kuid tunnustavad siiski, et Smithi õpetus tööst kaupade väärtuse alusena on suurima väärtusega, kuigi Smith segab ära tootesse mahutatud töö ja toote eest ostetava töö.

Smith hülgas merkantilismi, s. t. kasu-majanduse ja vägivalla tarvitamise rahvastevahelises kaubanduses aktiivse väliskaubanduse bilansi saavutamiseks. Kuid majanduse algrakkude, üksikkäitiste, juures seadustas Smith kasu taotlemise juhtiva printsiibina. Nii jäi merkantilismi seesama printsiip, mida Smith hukka

mõistis, riikide ja rahvamajanduste kui hiigelkätiste juures individuaal-kätiste põhiprintsiibiks. See vastuolu ja lünk, samuti nagu turgude, ka maailmaturugi piiratuse ignoreerimine jäi Smithi süsteemi Ahhillese-kannaks. Seetõttu osutus tema süsteem, ehkki Smith isiklikult tahtis kasulik olla laiadele rahvahulkadele, tegelikult kasulikuks esijoones just tootjaile.

Smithi süsteem, mis andis poliitilisele ökonomiale tervikliku ja kõiki probleeme haarava kaju, andis ühtlasi kõlbelise õigustuse ja teoreetilise põhjenduse omaaja majanduslikule praksisele ja oli julgustuseks ning tõhusaks relvaks uuele ühiskondlikule jõule kodanlusele tema võidukäigus. Et kodanlus oli tollal edulisemaks klassiks, siis on Smith osutanud suuri teeneid ka inimkonna üldise edu mõttes.

Hääldamist.

- Ancien régime — a(ng)sjä'(ng),
 reži'm
 Bacon — beikən
 Birmingham — bæmiŋəm
 Black — blak
 Bordeaux — bordoo
 Boufflers — buflää'r
 Buccleuch — bəkluu'
 Buffon — büfo'(ng)
 Calas — kala'
 Cambridge — keimbridž
 Cochrane — kokrin
 Colbert — kolbää'r
 Condillac — ko(ng)dija'k
 Cromwell — kromwəl
 Cullen — kalin
 d'Alembert — dala(ng)bää'r
 d'Enville — da(ng)vi'l
 Descartes — deka'rt
 Diderot — didro'
 Duclos — düklo'
 Dupont de Nemours —
 düpó(ng) dö nōmuu'r
 freetrader — friitreidə(r)
 Froude — fruud
 Geoffrin — žofrä'(ng)
 Gibbon — gibən
 Glasgow — glaazgou
 Hamilton — hämiltən
 Harrington — häriŋtən
 Hawkins — hookinz
 Hobbes — hobz
 Horne — hoon
 Hume — hjuum
 Hunter — hantə(r)
 Hutcheson — hatšisən
 Hutton — hatn
 Johnson — džonsn
 Johnstone — džonstən
 Kirkcaldy — kəkoo'ldi
 laissez faire, laissez passer —
 lesse' fäär, lesse' passee'
 Languedoc — la(ŋ)gdo'k
 La Rochefoucauld — larošfuko'
 l'Espinasse — lespina'ss
 Liverpool — livəpuul
 Locke — lokk
 Magdalen-College — moodlin
 kolidž
 Manchester — mäntšistə(r)
 Mandeville — mändivil
 Marmontel — marmo(ng)te'l
 Maryland — meriländ
 Mercier de la Rivière — merssje
 dö la rivjää'r
 Mirabeau — mirabo'
 Montpellier — mo(ng)peljee'

More — moo(r)
Morellet — morelee'
Necker — nekää'r
North — nooe
Pompadour — po(ng)paduu'r
Pulteney — poultnei
Quesnay — kene'
Raynal — rena'l
Riccoboni — rikobo'ni
Rogers — rodžez
Royal Society — roiəl səsa'i'ətɪ
Shelburne — šelbæən

Smith — smie
labouring poor — leibəriŋ
    puə(r)
Tocqueville — tokvi'l
Toulouse — tuluu'z
Townshend — taunzænd
Tucker — təkə(r)
Turgot — türgo'
Versailles -- versa'j
Voltaire — voltaä'r
Warwick — wo'rik
Watteau — vato'
Yorkshire — jookšə(r)

Kasutatud kirjandust.

- Adam Smith*, An Inquiry into the Nature and Causes of the Wealth of Nations. London 1812.
- Adam Smith*, The Theory of Moral Sentiments. Basil 1793.
- John Rae*, Life of Adam Smith.
- Charles Gide et Charles Rist*, Histoire des doctrines économiques depuis les physiocrates jusqu'à nos jours. Paris 1926.
- Lujo Brentano*, Eine Geschichte der wirtschaftlichen Entwicklung Englands. Jena 1927—28.
- August Oncken*, Adam Smith und Immanuel Kant. Leipzig 1877.
- Wilhelm Hasbach*, Die allgemeinen philosophischen Grundlagen der von François Quesnay und Adam Smith begründeten politischen Ökonomie. Leipzig 1890.
- William Lecky*, A History of England in the Eighteenth Century. London 1899—1902.

